

ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal

www.aem.az

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

ELMİ ARAŞDIRMALAR VƏ YENİLİKLƏR TEZİSLƏR TOPLUSU

**COLLECTION OF THESES
SCIENTIFIC RESEARCH AND INNOVATION**

ELMİ İŞ
Beynəlxalq elmi jurnal
1.518 Yüksək İmpakt Faktorlu

**ELMİ ARAŞDIRMALAR
VƏ
YENİLİKLƏR**

Tezislər toplusu

Cild: 1 Sayı: 1

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2021/01/01>

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal
With High Impact Factor 1.518

Collection of theses

**SCIENTIFIC RESEARCH
AND
INNOVATION**

Volume: 1 Issue: 1

**Bakı – Baku
2021**

Jurnal Azərbaycan
Respublikası Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə 25.04.2007-ci ildə
daxil edilmişdir.
Reyestr №2212

The journal is included in the
Register of Press editions of
the Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan
on 25.04.2007.
Registration number: 2212

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10.36719

© Topluda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütələqdır.
© It is necessary to use reference while using the collection.
© www.aem.az

Təsisçi və baş redaktor:
Mübariz HÜSEYİNOV / tədqiqatçı
tedqiqat1868@gmail.com

Redaktor:
Dürdanə HÜMBƏTOVA / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
durdanahumbatova@gmail.com

Redaktor köməkçisi:
Aygün ABBASOVA
aygun.a.abbasova@gmail.com

REDAKSIYA HEYƏTİ

Möhsün NAĞISOYLU, akademik, AMEA Dilçilik İnstitutu
Nadir İLHAN, prof. dr., Fırat Universiteti / Türkiyə
Georgi DUKA, akademik, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova
Vaqif ABBASOV, akademik, AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu
Eldar VƏLİYEV, akademik, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
İbrahim CƏFƏROV, AMEA-nın müxbir üzvü, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Ceyran MAHMUDOVA, sənətsünaslıq elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Qəzənfər KAZIMOV, filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA Dilçilik İnstitutu
Coanna MARŞALEK-KAVA, siyasi elmlər doktoru, professor, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Əmir ƏLİYEV, hüquq elmləri doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti
Masumə DAEİ, tarix elmləri doktoru, professor, Təbriz Payame Noor Universiteti / İran İslam Respublikası
Eldar QASIMOV, tibb elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Tibb Universiteti
Mehmet ÜNLÜ, prof. dr., Marmara Universiteti / Türkiyə
Vidas KAVALIAUSKAS, humanitar elmlər doktoru, professor, Vilnus Biznes Universiteti / Litva
Anar İSGƏNDƏROV, tarix elmləri doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti
Elçin İSGƏNDƏRZADƏ, texniki elmlər doktoru, professor, Azərbaycan Texniki Universiteti
İbadulla AĞAYEV, tibb elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Tibb Universiteti
Rəşid CABBAROV, psixologiya elmləri doktoru, dosent, Bakı Dövlət Universiteti
Yaşar MEHRƏLİYEV, riyaziyyat elmləri doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti
Elov BOTİR, texnika elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Ə.Nəvai adına Özbək Dili və Ədəbiyyatı Daşkənd Dövlət Univeristeti / Özbəkistan

Founder and chief editor:
Mubariz HUSEYINOV / researcher
tedqiqat1868@gmail.com

Editor:
Durdana HUMBATOVA / Phd in philology, docent
durdanahumbatova@gmail.com

Assistant editor:
Aygun ABBASOVA
aygun.a.abbasova@gmail.com

EDITORIAL STAFF

Mohsun NAGISOYLU, academician, Institute of Linguistics of ANAS
Nadir ILHAN, prof. dr., Firat University / Turkey
Georgi DUKA, academician, Moldovan Academy of Sciences / Moldova
Vagif ABBASOV, academician, Institute of Petrochemical Processes of ANAS
Eldar VALIYEV, academician, National Technical University / Ukraine
Ibrahim JAFAROV, corresponding member of ANAS, Azerbaijan State Agrarian University
Jeyran MAHMUDOVA, doctor of arts, professor, Azerbaijan State University of Culture and Arts
Gazanfar KAZIMOV, doctor of philological sciences, professor, Institute of Linguistics of ANAS
Joanna MARSHALEK-KAWA, doctor of Political Sciences, Professor, Nicolaus Copernicus University / Poland
Amir ALIYEV, doctor of Law, professor, Baku State University
Masuma DAEI, doctor of historical sciences, professor, Payame Noor University, Tabriz / Islamic Republic of Iran
Eldar GASIMOV, doctor of medical sciences, professor, Azerbaijan Medical University
Mehmet UNLU, prof. dr., Marmara University / Turkey
Vidas KAVALIAUSKAS, doctor of humanities, professor, Vilnius Business University / Lithuania
Anar ISGANDAROV, doctor of historical sciences, professor, Baku State University
Elchin ISKANDARZADE, doctor of technical sciences, professor, Azerbaijan Technical University
Ibadulla AGAYEV, doctor of medical sciences, professor, Azerbaijan Medical University
Rashid JABBAROV, doctor of psychological sciences, docent, Baku State University
Yashar MEHRALIYEV, doctor of mathematical sciences, professor, Baku State University
Elov BOTIR, doctor of philosophy in technical sciences, docent, Tashkent State University the Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan

Esmira Əlişan qızı Orucova
AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu
orucovaesmira@mail.ru

BEYNƏLXALQ HUMANİTAR HÜQUQ NORMALARINA ZİDD OLARAQ DÖYÜŞ ƏMƏLİYYATLARINA MUZDLULARI VƏ TERRORÇULARI CƏLB ETMİŞDİR

Açar sözlər: *beynəlxalq humanitar hüquq, müharibə, terrorçu, muzdlu, Cenevrə Konvensiyaları, mülki və siyasi hüquqlar*

Key words: *international humanitarian law, war, terrorism, mercenarism, Geneva Conventions, civil and political laws*

44 gün davam etmiş II Qarabağ Müharibəsi zamanı terroru dövlət səviyyəsində dəstəkləyən Ermənistanın hərbi-siyasi rəhbərliyi bəşəri dəyərlərə və beynəlxalq humanitar hüququn ümumi prinsiplərinə hörmətsizlik nümayiş etdirərək, beynəlxalq qanunvericiliyin tələblərini kobud şəkildə pozub. Belə ki, terroru dövlət səviyyəsində dəstəkləyən Ermənistan beynəlxalq konvensiyalarla zidd olaraq hərbi əməliyyatlarda özünün dövlət siyasəti aləti olan terrorçulardan və muzdlulardan istifadə edib.

“Muzdlu” anlayışı 1949-cu il 12 avqust tarixli Cenevrə Konvensiyalarına beynəlxalq silahlı münaqişə qurbanlarının himayəsinə həsr edilən 8 iyun 1977-ci il tarixli Əlavə Protokolun (I Protokolun) 47-ci (Muzdlular) maddəsində öz ifadəsini tapmışdır. (1, s.295, 296).

Bu maddənin 1-ci bəndinə görə, muzdlu insan “döyüşçü” və ya “müharibə əsiri” statusunu ala bilməz. Həmin maddənin 2-ci bəndinə (d) görə isə muzdlu nə münaqişədə iştirak edən Tərəfin vətəndaşı, nə də münaqişədə iştirak edən Tərəfin nəzarət etdiyi ərazinin daimi sakinidir.

“Müharibə hüququ” adlanan beynəlxalq humanitar hüququn norma və prinsiplərinə görə muzdlulardan və terrorçulardan istifadə edilməsi nəinki qadağandır, hətta cinayətdir.

Muzdlular beynəlxalq qanunlara görə cinayətkar kimi tanınır və beynəlxalq cinayətkarlar kimi məsuliyyətə cəlb olunurlar.

BMT Baş Assambleyasının 1984-cü il 17 dekabr tarixli 39/159 Qətnaməsi ilə dövlət terrorçuluğu siyasəti dövlətlərin silahlı müdaxilə və işğala, digər dövlətlərin ictimai və siyasi sistemini zorla dəyişdirməyə və ya sarsıtmağa, sabitliyi pozmağa və hökuməti devirməyə yönəlmiş hər hansı bir hərəkəti kimi xarakterizə edilir (4).

1989-cu il tarixli BMT Baş Assambleyasının 44-cü sessiyasında qəbul edilmiş Beynəlxalq Hüququn İnkişafına dair Memoranduma uyğun olaraq, dövlət terrorizmi siyasəti təcavüz, elan olunmamış müharibələr və digər ölkələrə, xalqlara qarşı açıq şəkildə qeyri-qanuni hərəkətlər şəklində özünü göstərir.

16 dekabr 1966-cı il tarixli 2200 A (XXI) Qətnaməsi ilə qəbul edilmiş BMT Baş Məclisinin Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 15-ci maddəsinin 2-ci bəndinə uyğun olaraq göstərilir ki, bu maddədə 9 heç bir şey, istənilən şəxsin beynəlxalq cəmiyyət tərəfindən tanınan ümumi hüquq prinsiplərinə uyğun olaraq cinayət əməli olan hər hansı bir hərəkət və ya hərəkətsizliyə görə mühakimə olunmasına və cəzalandırılmasına mane ola bilməz (3).

24 oktyabr 1970-ci il tarixli BMT Baş Məclisinin 2625 (XXV) sayılı Qətnaməsi ilə qəbul edilmiş BMT Nizamnaməsinə müvafiq olaraq Dövlətlər Arasında Dostluq Münasibətləri və Əməkdaşlığa dair Beynəlxalq Hüququn Prinsipləri Haqqında Bəyannamədə də muzdluluq qadağan edilmişdir (6).

BMT üzv dövlətlərin münaqişələrdə muzdlulardan istifadə etməsini qadağan edir.

Muzdluluğa münasibətdə universal yurisdiksiya mühakimə etmə öhdəliyi “aut dedere aut judicare” prinsipinə uyğun olaraq qurulmuşdur (2, s.285).

Ermənistan BMT Baş Assambleyanın 1989-cu il 4 dekabr tarixli 44/34 sayılı Qətnaməsi ilə qəbul edilmiş Muzdluların işə qəbulu, istifadəsi, maliyyələşdirilməsi və təlimi əleyhinə beynəlxalq Konvensiyanı kobud şəkildə pozub (5).

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 114-cü maddəsinə görə, muzdluların işə qəbulu, təlimi, maliyyələşdirilməsi və digər maddi təminatı, habelə hərbi münaqişə və ya hərbi əməliyyatda istifadə edilməsi cinayət sayılır.

Ermənistan Cinayət Məcəlləsinin 395-ci maddəsində də muzdluların istifadəsi cinayət hesab olunur.

Dünyanın müxtəlif ölkələrindən, xüsusilə Fransa, Yunanıstan, İspaniya, Suriya, Kanada, Livan, İraq, Rusiya və ABŞ-dan olan erməni əsilli onlarla terrorçu Azərbaycan Respublikası ərazisində hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən terror aktları törətdiklərinə görə axtarışa verilib.

BMT Təhlükəsizlik Şurası və digər səlahiyyətli strukturları, habelə yuxarıda göstərilən sahələrdə qanunun aliliyinin dəstəklənməsi sahəsində çalışan digər müvafiq beynəlxalq təşkilatlar törədilmiş cinayət əməllərinə görə Ermənistan Respublikasının hərbi-siyasi rəhbərliyinin məsuliyyətə cəlb olunması və layiqincə cəzalandırılması üçün səlahiyyətləri daxilində mövcud olan bütün imkanlardan istifadə etməlidirlər.

Ədəbiyyat

- 1.1949-cu il 12 avqust tarixli Cenevrə Konvensiyaları AR Milli Məclisi və BQXK, Bakı-1999, səh.392.
- 2.Блищенко И.П., Дориа Ж. Прецеденты в международном публичном и частном праве. М.. МНИМП, 1999, стр 472.
- 3.https://migration.gov.az/content/pdf/5acb034968016_M%C3%BClki%20v%C9%99%20siyasi%20h%C3%BCquqlar%20haqq%C4%B1nda%20Pakt.pdf
4. <https://undocs.org/ru/A/RES/39/159>
- 5.https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/mercen.shtml
- 6.https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/intlaw_principles.shtml

Qorxmaz Mansur oğlu Hüseynov
Hüseyn Əbülfəz oğlu İmanov
AMEA Naxçıvan Bölməsi Təbii Ehtiyatlar İnstitutu
huseynli72@list.ru

AgNO₃–Cu(NO₃)₂–SnS₂–H₂O SİSTEMİNDƏ FİZİKİ-KİMYƏVİ QARŞILIQLI TƏSİRİN TƏDQIQI

Açar sözlər: xalkogenid, məhlul, çöküntü, termiki emal, ərinti, mikromorfolojiya

Key words: chalcogenide, solution, sediment, heat treatment, alloy, micromorphology

Gümüş və misin xalkogenidləri əsasında yeni mürəkbə funksional materialların axtarışı və tədqiqi aktual məsələlərdən biridir. Məlumdur ki, Ag₂S, Ag₂SnS₃, Cu₂SnS₃ və qalay və germaniumun digər xalkogenidləri optoelektronikada istifadə olunan perspektivli materiallardır (1-11). Bu materiallar əsasən vakuumda birbaşa sintez metodu ilə sintez edilmişdir. Son dövrlər bu materialların su və üzvi həlledici mühitlərində alınması və tədqiqi böyük maraq kəsb edir. Çünki şəraitdən asılı olaraq məhlullarda xalkogenidlərin nano və mikrohissəcikləri formalaşır. Belə halda yeni xassəli materiallar əmələ gəlir (1, 2).

Sulu məhlullarda Ag₂S, Ag₂SnS₃, Ag₈SnS₆, Cu₂SnS₃, Cu₄SnS₄ birləşmələrinin alınma şəraiti tədqiq edilmiş, alınmış birləşmələrin mikromorfolojiyası və bəzi fiziki-kimyəvi xassələri öyrənilmişdir. AgNO₃ və SnS₂ birləşmələri əsasında etilenqlikol mühitində Ag₂SnS₃ birləşməsi, dimetilformamid mühitində isə Ag₈SnS₆ birləşməsi sintez edilmiş, birləşmələrin tərkibi, mikroquruluşu və alınma şəraiti öyrənilmişdir (2). Sulu məhlulda qalayın tio- və hidroksitioduzlarının davamlılıq sərhədləri tədqiq edilmiş və müəyyən edilmişdir ki, qalay disulfidin qələvi məhlulunda həll olması zamanı hidroksi-tiostannat [SnS₂OH]⁻ ionları əmələ gəlir. Bu məhluldan H₂S qazı buraxdıqda isə tiostannat [SnS₃]²⁻ ionları alınır. Bu onunla əlaqədardır ki, qələvi metalların tiostannatlarına kompleks duzlar kimi baxıldığından su molekulları kompleks anionların ([SnS₃(H₂O)₃]²⁻,

$[\text{Sn}(\text{OH})_3(\text{HS})_3]^{2-}$, $[\text{SnS}_4(\text{H}_2\text{O})_3]^{4-}$, $[\text{Sn}(\text{OH})_3\text{S}_2(\text{HS})_3]^{4-}$ tərkibində olur (1, 2, 4, 8).

Qeyd olunanları nəzərə alaraq biz işdə AgNO_3 , $\text{Cu}(\text{NO}_3)_2$ və SnS_2 birləşmələrindən istifadə etməklə sulu məhlullarda mürəkkəb tərkibli tiostannatları almağı qarşıya məqsəd qoyduq. İşdə $\text{AgNO}_3\text{--Cu}(\text{NO}_3)_2\text{--SnS}_2\text{--H}_2\text{O}$ sistemində baş verən fiziki-kimyəvi qarşılıqlı təsirin tədqiqat nəticələri verilmişdir.

$\text{AgNO}_3\text{--Cu}(\text{NO}_3)_2\text{--SnS}_2\text{--H}_2\text{O}$ sistemində baş verən qarşılıqlı təsiri tədqiq etmək üçün 0,1 M AgNO_3 , $\text{Cu}(\text{NO}_3)_2$ məhlullarından və SnS_2 -nin 5%-li etilendiamində məhlulundan istifadə edilmişdir. Məhlullarda mühitin pH-ı 5-6 aralığında saxlanılmışdır. İlkin komponentlərin müxtəlif mol nisbətlərindəki qarışığından 25 nümunə hazırlanmış və nümunələr həcmi 100 ml olan avtoklava yerləşdirilmişdir. Nümunələrlə doldurulmuş avtoklavlar mikrodal-ğalı sobaya yerləşdirilərək 150°C temperaturda 48 saat müddətində saxlanılmışdır. Sintez başa çatdıqdan sonra nümunələr otaq temperaturuna kimi soyudulmuş və süzülmüşdür. Çöküntülər əvvəlcə ultratəmiz su, sonra isə 96%-li etanolla yuyulmuş və 80°C temperaturda vakuumda qurudulmuşdur.

Çöküntülərin tərkibi və xassələri fiziki-kimyəvi analiz metodları (RFA, DTA, SEM) vasitəsilə tədqiq edilmişdir. $500\text{--}550^\circ\text{C}$ temperaturda termiki emal edilmiş çöküntülərin RFA (D2 Phaser Bruker, CuK_α -şüalanma, Ni-filtr) nəticələrindən məlum olmuşdur ki, bütün çöküntülərin tərkibində Ag_2S , Ag_2SnS_3 və Cu_2SnS_3 fəzaları iştirak edir. Nümunələrin ərimə temperaturları və termoqravimetrik analizi NETZSCH STA 449F3 markalı termoqrafla ($25\text{--}900^\circ\text{C}$ temperatur aralığında) müəyyən edilmişdir. Çöküntülərin sıxlığı piknometrik metodla, mikromorfologiyası isə HİTACHI TM3000 markalı mikroskopla müəyyən edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, $\text{AgNO}_3\text{--Cu}(\text{NO}_3)_2\text{--SnS}_2\text{--H}_2\text{O}$ sistemində alınan bütün çöküntülər havada və suda, həmçinin mineral turşulara (H_2SO_4 , HNO_3 , HCl) qarşı davamlıdır, üzvi həlledicilərdə həll olmur.

RFA və DTA nəticələrinə əsasən çöküntülərin tərkibdən asılı olan bəzi fiziki-kimyəvi xassələri aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir (cədv. 1).

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, ilkin komponentlərin ($\text{Ag}:\text{Cu}:\text{Sn}:\text{S}$) 1:1:1:2 mol nisbətindəki qarışığından Ag_2SnS_3 və Cu_2SnS_3 , 2:6:3:10 mol nisbətindəki qarışığından isə Ag_2SnS_3 , Cu_2SnS_3 və Cu_4SnS_4 birləşmələri birgə çökür. Digər tərkiblərdəki qarışıqlardan müvafiq birləşmələrlə yanaşı

Ag_2S birləşməsi də alınır. DTA nəticələrindən məlum olmuşdur ki, hər bir çöküntü üzrə alınmış termiki effektlər müvafiq birləşmələrin polimorf çevrilmə, faza keçidləri və ərimə temperaturlarına uyğundur. Müxtəlif tərkiblərdə alınmış çöküntülərin sıxlığı $4-7 \text{ q/sm}^3$ aralığında dəyişir.

Müəyyən edilmişdir ki, tərkibində $0,04-0,2 \text{ mol\% Ag}$, $1,8-1,98 \text{ mol\% Cu}$ və $0,8-0,98 \text{ mol\% Sn}$ olan çöküntüləri 630°C temperaturda termiki emal etdikdə $(\text{Cu}_2\text{SnS}_3)_{1-x}(\text{Ag}_2\text{S})_x$ tərkibli ərintilər alınır (cədv. 2). Bu ərintilərin hamısı kub sinqoniyada kristallaşır. Bu ərintilərin tərkibi və kristal qəfəsinin parametrləri aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 1

Alınmış çöküntülərin bəzi fiziki-kimyəvi xassələri

№	İlkin komponentlərin miqdarı, mol %			Faza tərkibi	Termiki effektlər, $^\circ\text{C}$	Sıxlığı, q/sm^3
	Ag^+	Cu^+	SnS_2			
1	0,00	57,14	42,85	Cu_2SnS_3	855	4,85
2	28,57	28,57	42,86	Ag_2SnS_3 , Cu_2SnS_3	665; 827	5,20
3	33,33	26,67	40,00	Ag_2SnS_3 , Cu_2SnS_3 , Ag_2S	782; 822; 961	5,43
4	35,29	23,53	41,18	Ag_2SnS_3 , Cu_2SnS_3 , Ag_2S	692; 834; 632	5,83
5	33,50	33,33	33,17	Cu_2SnS_3 , Ag_2S	832; 945	6,81
6	30,05	40,02	29,3	Cu_4SnS_4 , Ag_2S	826; 912; 1130	6,20
7	20,00	40,00	40,00	Ag_2SnS_3 , Cu_2SnS_3 , Cu_4SnS_4	667; 824; 830; 1126	5,68

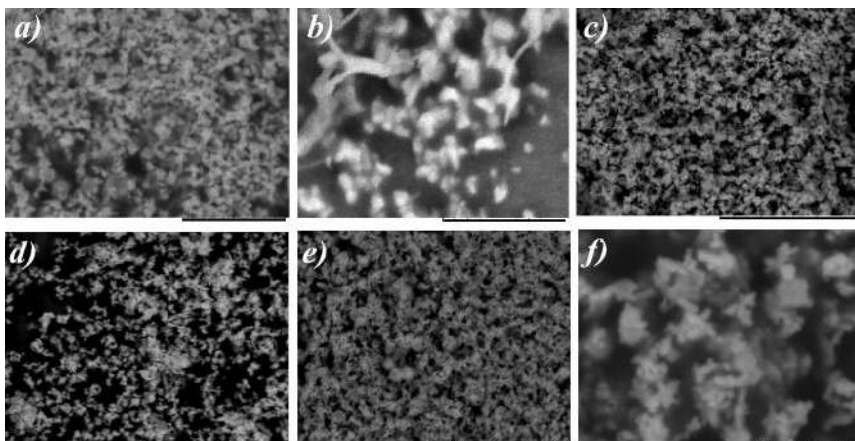
Cədvəl 2

$(\text{Cu}_2\text{SnS}_3)_{1-x}(\text{Ag}_2\text{S})_x$ tərkibli ərintilərin kristalloqrafik parametrləri

Tərkib	$a, \text{\AA}$	Z	$v, \text{\AA}^3$	$d, \text{q/sm}^3$
$\text{Ag}_{0,20}\text{Cu}_{1,80}\text{Sn}_{0,90}\text{S}_{2,80}$	5,562	4	172,25	5,66
$\text{Ag}_{0,16}\text{Cu}_{1,84}\text{Sn}_{0,92}\text{S}_{2,82}$	5,513	4	166,92	5,64
$\text{Ag}_{0,12}\text{Cu}_{1,88}\text{Sn}_{0,94}\text{S}_{2,88}$	5,491	4	165,14	5,57
$\text{Ag}_{0,10}\text{Cu}_{1,90}\text{Sn}_{0,95}\text{S}_{2,90}$	5,464	4	163,11	5,45
$\text{Ag}_{0,08}\text{Cu}_{1,92}\text{Sn}_{0,96}\text{S}_{2,92}$	5,432	4	162,47	5,41
$\text{Ag}_{0,06}\text{Cu}_{1,94}\text{Sn}_{0,97}\text{S}_{2,94}$	5,422	4	162,06	5,39
$\text{Ag}_{0,04}\text{Cu}_{1,96}\text{Sn}_{0,98}\text{S}_{2,96}$	5,416	4	161,87	5,35

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi, $(\text{Cu}_2\text{SnS}_3)_{1-x}(\text{Ag}_2\text{S})_x$ tərkibli ərintilərin hamısında kristal qəfəsin quruluşu eynidir. Ərintilərdə gümüşün miqdarı artdıqca sıxlıq da artır və artımda xəttlilik müşahidə olunur. Bu da $(\text{Cu}_2\text{SnS}_3)_{1-x}(\text{Ag}_2\text{S})_x$ tərkibli ərintilərin bərk məhlul xarakterli olduğunu sübut edir.

$\text{AgNO}_3\text{--Cu(NO}_3)_2\text{--SnS}_2\text{--H}_2\text{O}$ sistemində alınan bütün çöküntülərin mikromorfologiyası HITACHI TM3000 markalı mikroskopla tədqiq edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, 150°C temperaturda alınmış bütün çöküntülər (10 mkm sahədə) yüksək adgeziyalı nano- və mikrohissəciklərdən ibarətdir (şəkl.).

Şəkil. 150°C temperaturda alınmış
bəzi çöküntülərin SEM şəkilləri:

a) Ag_2SnS_3 , Cu_2SnS_3 , b) Ag_2SnS_3 , Cu_2SnS_3 , Ag_2S , c) Ag_2SnS_3 ,
 Cu_2SnS_3 , Ag_2S , d) Cu_2SnS_3 , Ag_2S , e) Cu_4SnS_4 , Ag_2S , f) Ag_2SnS_3 ,
 Cu_2SnS_3 , Cu_4SnS_4 .

630°C temperaturda alınmış $(\text{Cu}_2\text{SnS}_3)_{1-x}(\text{Ag}_2\text{S})_x$ tərkibli ərintilərin SEM şəkillərində fərqli quruluşlar müşahidə olunur. Belə ki, nanohissəciklərin bitişməsi nəticəsində nanokristallik quruluşlar formalaşır.

Nəticə

İlkin komponentlərin (Ag:Cu:Sn:S) 1:1:1:2 mol nisbətindəki qarışığundan Ag_2SnS_3 və Cu_2SnS_3 , 2:6:3:10 mol nisbətindəki qarışığundan isə Ag_2SnS_3 , Cu_2SnS_3 və Cu_4SnS_4 birləşmələri birgə çökür. Tərkibində 0,04-0,2 mol% Ag, 1,8-1,98 mol% Cu və 0,8-0,98 mol% Sn olan çöküntüləri 630°C temperaturda termiki emal etdikdə $(\text{Cu}_2\text{SnS}_3)_{1-x}(\text{Ag}_2\text{S})_x$ tərkibli ərintilər alınır. 630°C temperaturda alınmış $(\text{Cu}_2\text{SnS}_3)_{1-x}(\text{Ag}_2\text{S})_x$ tərkibli ərintilərin SEM şəkillərində fərqli quruluşlar müşahidə olunur. Temperatur artdıqda nanohissəciklərin bitişməsi nəticəsində nanokristallik quruluşlar formalaşır.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov Q.M. Etilenqlikol mühitində Cu_2SnS_3 birləşməsinin alınması və xassələrinin tədqiqi. // AMEA Nax. Bölm. Xəbərləri, 2014, №2, s.29-33.
2. Hüseynov Q.M. Etilenqlikol mühitində Cu_2SnS_3 və Cu_4SnS_4 birləşmələrinin alınması və termodinamik xassələrinin tədqiqi. // AMEA Nax. Bölm. Xəbərləri, 2014, №4, s.30-34.
3. Бергер Л.И., Баланевская А.Э. // Труды ИРЕА, 1966. вып. 29, с. 243–245.
4. Нанобашвили Е.М., Ванчадзе Е.С., Путкарадзе И.В., и др. Сернистые соединения: Индия, Галлия, Германия, Олова и Сурмы. Тбилиси, «Мецниереба», 1971, с.89-91.
5. Захвалинский В.С., Фам Тхи Тхао, Игуеи Тхи Тхам Хоиг, Хмара А.Н. Получения и исследование электропроводности Cu_2SnS_3 . // Белгородский ГНИУ, Сов. наук. тех., 2013, №6, с.58-59.
6. Сергеев М.О., Антонов А.Ю., Ревина А.А., Боева О.А. Зависимость размеров наночастиц серебра, полученных в обратномиицеллярных растворах, от коэффициента солубилизации // «Функциональные наноматериалы и высокочистые вещества»: Сб. труд. второй все-рос. школы-семинара. 2011. с. 127-131.
7. Rivet J. // Ann. Chim. 1965, v.10, №5–6, p. 243–270.
8. Hahn H., Klinger W., Ness P., Schilre H. // Naturwissenschaften. 1966, v.53, №1, p.18.

9. Lagond A., Cody J.A., Sowtah M. et al. Synthesis and x-ray diffraction photochemical and optical characterization of $\text{Cu}_2\text{Si}_x\text{Sn}_{1-x}\text{S}_3$ ($0,4 \leq x \leq 0,6$) for photovoltaic applications. // *Inorg. Chem.* 2007, v.46, №4, p.1502–1506.
10. Jometio Jean Paul Feudjio, Jhou Pingjian, Kllinke Holger. Crystal structure refinement, electronic structure and thermoelectric properties of $\text{Cu}_4\text{Sn}_7\text{S}_{16}$. // *J. Alloys and Compounds*. 2006, v.417, №1-2, p. 55–59.
11. Vulney J.T., Olvejan J., Thackeray M.M. Substituted $\text{M}_x\text{Cu}_{6-x}\text{Sn}_5$ compounds metallic electrodes for lithium batteries. // *Electrochemical and solid-state Lett.* 2007, v.10, №9, p.220–224.

Allahverdiyev Teyyub İsmayıl oğlu
Həsənov Elgün Kamil oğlu
Quliyeva Gültəkin Məhərrəm qızı
Əlizadə Rüfanə Asif qızı
Əliyev Tofiq Səxavət oğlu
Rzayeva Sevda Qafur qızı
AMEA Y.H.Məmmədəliyev adına
Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu
rufana.alizada93@gmail.com

**POLİAMİNLƏR ƏSASINDA ALINAN AMİDLƏRİN
VƏ MİNERAL YAĞ DİSTİLLATLARININ BİTUMUN
XASSƏLƏRİNƏ ADGEZİYA AŞQARI KİMİ
TƏSİRİNİN TƏDQIQI**

***Açar sözlər:** berolami, bitum, amidoamin, təbii neft turşusu*

***Key words:** berolami, bitumen, amidoamine, natural petroleum acid*

Sintez edilmiş amidoaminlər AK-15 yağ distillatı ilə kompozisiyaları hazırlanmış, bu kompozisiyalar 0,4 və 0,6% miqdarında yol bitumuna qatılaraq, onun keyfiyyətinə təsir müəyyən edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, bu hallarda bitumların çay daşlarına yapışma qabiliyyəti yüksəlmiş, keyfiyyətləri xeyli yaxşılaşmışdır.

Məlumdur ki, bitumlar neftin yüksək molekululu mürəkkəb qarışıqlarıdır. Bitumun tərkibində müxtəlif quruluşlu birləşmələrdən ibarət heteroatomlar var. Bildiyimiz kimi bitumların əsas istifadə sahələri yolların və aerodromların salınması və təmiri, sənaye və mülki binaların, qurğuların tikilməsidir.

İstehsal olunan bitumların çeşidi olduqca çoxdur. Bunlar geniş yayılmış yol bitumları, tikinti, örtük, izolyasiya, bitumları, xüsusi bitumlar, lak bitumları, plastifikatorlar və s.

Hazırda bitumlar sənaye və mülki tikintidə və texnikanın bir çox başqa sahələrində birləşdirici, antikorrozion və hidroizolyasion material kimi eləcə də radioaktiv şüalanmadan mühafizə məqsədi ilə işlənir.

Yol bitumun keyfiyyətlərini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə funksional xassələrə malik oliqomerlərdən və yüksək molekul polimerlərdən istifadə olunur. Bu səbəbdən də laboratoriyada bu istiqamətdə tədqiqat işləri aparılır, xammal olaraq təbii neft turşusundan və amin birləşmələri götürülüb təbii neft turşuları və berolamin BA-20 əsasında amidoaminlər sintez edilmiş, AK-15 yağ distillatı ilə kompozisiyaları hazırlanmış, bu kompozisiyalar 0,4 və 0,6% miqdarında yol bitumuna qatılaraq, onun keyfiyyətinə təsir öyrənilmişdir.

Eyni zamanda distillə olunmuş təbii neft turşuları və bu distillatların kub qalığı ilə polietilenpoliamin əsasında müxtəlif mol nisbətlərində amidoaminlər alınmış, bunların AK-15 yağ distillatı ilə kompozisiyaları hazırlanmış, bu kompozisiyalar bituma qatılaraq onların keyfiyyətlərinə təsiri öyrənilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, bütün hallarda bitumların çay daşlarına yapışma qabiliyyəti yüksəlmiş, keyfiyyətləri xeyli yaxşılaşmışdır.

Ədəbiyyat

- 1.Аминов Ш.Х., Кутин Ю.А., Струговец И.Б., Теляшев Э.Г. Современные битумные вяжущие и асфальтбетоны на их основе.Санкт-Петербург, «Недра», 2007, с.8,10.
- 2.Аллахвердиев А.А, Самедова Ф.И. Итоги разработок по получению битумов из азербайджанских нефтей //Нефтехимия и нефтепереработка. 2007, №4.с.25.
- 3.Ə.Ə.Allahverdiyev, F.İ.Səmədova «Bitumlar».

Ramil Telman oğlu Məmmədov
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
m.ramil201979@gmail.com

**TALVAR ALTINDA SAXLANAN FARAON
BİLDİRÇİNLƏRİNİN DÖŞ ƏZƏLƏSİNDƏ
ƏVƏZOLUNMAYAN AMİNTURŞULARININ
MİQDARININ ÖYRƏNİLMƏSİ**

***Açar sözlər:** bildirçin, əvəzolunmayan aminturşuları, döş əzələsi, bina, talvar, saxlanma*

***Key words:** quail, indispensable amino acids, pectoral muscle, building, penthouse*

Bildirçin əti zülalla olduqca zəngindir. Bildirçinlərin saxlanma sistemlərindən asılı olaraq (binanın daxilində, döşəmə və ya qəfəsdə, binanın xaricində talvar altında döşəmədə və qəfəsdə) bildirçinlərin ətində həm əvəzolunan, həm də əvəzolunmayan aminturşularının miqdarı müxtəlif olur. Buna səbəb mikroiqlim amillərinin və talvar altında saxlanılarkən makroiqlim amillərinin təsiri nəticəsində bu dəyişkənliklər əmələ gələ bilər (1 s.3-6; 2 s.417-418).

Ədəbiyyat məlumatlarını araşdırarkən bildirçinlərin saxlanma sistemlərindən asılı olaraq, aminturşularının miqdarının dəyişilməsinə rast gəlinmədi (3 s.48-52; 4s.119-133). Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, döş əzələsində əvəzolunmayan aminturşularını öyrənməyi qarşıya məqsəd qoyduq.

Material və metodika

Tədqiqat işi Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin “Baytarlıq təbabəti və zoomühəndislik” fakültəsinin nəzdində yerləşən “Bildirçin yetişdirilməsi üzrə tədris mərkəzin” də və laborator müayinələr isə biokimya kafedrasında həyata keçirilmişdi. Tədqiqat zamanı binada temperatur, nəmlik, hava cərəyanının sürəti, ammoniyak qazı, hidrogen sulfid qazı, binanın daxilindəki tozların və mikrobların miqdarı öyrənilmişdir. Bu göstəricilər eyni zamanda, binanın daxilində də müəyyənləşdirilmişdir. Bildirçinlərin yemləndirilməsi gündə 3 dəfə səhər

saat 8⁰⁰ də, günorta 13⁰⁰-də, axşam isə 19⁰⁰-da həyata keçirilmişdir. Üç qrupda-döşəmə, qəfəs, kombinə edilmiş üsulla həm binanın daxilində, həm də talvar altında hər bir sistemdə 200 baş olmaqla faraon bildirçinləri üzərində tədqiqat işi aparılmışdır. Tədqiqat zamanı faraon bildirçinlərinin gündəlik canlı kütlə artımı, kəsim zamanı cəmdəyin kütləsi, əzələlərin sümüyə olan nisbəti, yəni yeyilən hissənin yeyilməyən hissəyə olan nisbəti müəyyənləşdirildi. Tədqiqat zamanı əvəzolunmayan aminturşularla yanaşı, döş əzələsinin, ətraf əzələlərin, daxili piyin, dərinin miqdarı müəyyənləşdirilmiş, aminturşuların miqdarı isə döş əzələsində də öyrənilmişdir.

Nəticə

İsti yaz və yay aylarında elektrik enerjisinə qənaət etmək məqsədilə bildirçinləri saxlamaq üçün Azərbaycanın Muğan, Səlyan, Biləsuvar, Kürdəmir, Yevlax, İmişli, Zərdab rayonlarında bildirçinləri may ayının 15-dən, sentyabr ayının 15-ə kimi xüsusi talvarlar altında saxlayırlar. Bu zaman atmosfer havasının göstəriciləri, temperatur, nisbi nəmlik, külək, yağıntılar və havanın günəş tərəfindən işıqlandırılması və qızdırılması, onların həm kliniki fizioloji halına, həm də məhsuldarlığına, bunların da təsiri altında bildirçinlərin əzələlərində olan əvəzolunmayan aminturşuların miqdarı dəyişilir. Bildirçinlərin saxlanma sistemləri bizim apardığımız tədqiqatlara görə onların diri canlı kütləsinə, məhsuldarlığına və salamat saxlanma faizinə böyük təsir göstərir. Apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, bildirçinlərin cəmdəyində olan zülallar, yağlar, quru maddə və su onların saxlandığı şəraitdən asılı olaraq dəyişilir. Bu dəyişikliklər eyni zamanda, döş əzələsində olan əvəzolunmayan aminturşularının miqdarında da müşahidə edilir. Aldığımız nəticələrdən aydın olur ki, binada, qəfəsli sistemdə döş əzələsində valin 5,43, izoleysin 5,07, leysin 9,23, lizin 9,34, metionin 2,79, treonin 4,89, triptofan 1,65, fenilalanin 4,65% təşkil etdiyi halda (ümumi əvəzolunmayan aminturşuların miqdarı 43%) olduğu halda, talvarda qəfəsli sistemdə valin 5,61, izoleysin 5,46, leysin 9,49, lizin 9,82, metionin 2,96, treonin 4,94, triptofan 1,81, fenilalanin 4,87% təşkil etmişdir. Talvar altında saxlanan bildirçinlərin döş əzələsində isə əvəzolunmayan aminturşularının ümumi miqdarı 44,86% təşkil etmişdir. Aldığımız nəticələrdən aydın olmuşdur ki, faraon bildirçinlərini may ayından sentyabr ayına kimi talvar altında saxlayarkən əvəzolunmayan aminturşularının miqdarı daha yüksək olur.

Ədəbiyyat

1. Tağıyev A.Ə., Adıgözəlova D.M. və b. Bildirçinlərin bioloji xüsusiyyətləri. Gəncə, 2015, 40 s.
2. Yusifov N.M., Daşdəmirov K.Ş. Heyvan biokimyası. Bakı, "MBM", 2014, 496 s.
3. Кормилицина Ю.В. Изменения аминокислот в органах и мышечной ткани перепелов // Птицеводство, 2008, №8, с.48-52.
4. Кузнецов А.Ф., Никитин Г.С. Современные технологии и гигиена содержания птиц. Санкт-Петербург, «Лань», 2012, с.119-133.

Mehriban Zeynal qızı Hacızadə

Azərbaycan Dillər Universiteti

farizhacizade720@gmail.com

SÖZ SƏVİYYƏSİNDƏ PRAQMATİK TƏHLİLƏ DAİR

Açar sözlər: *praqmatika, leksem, məna, nitq situasiyaları, söz*

Key words: *pragmatics, lexeme, meaning, speech situations, word*

Praqmalinqvistika baxımından söz və cümlələrin təhlili danışanın niyyətini, onun adresata və ünsiyyət vəziyyətinə münasibətini nəzərdən keçirir. Burada çıxış nöqtəsi adresatdır, hər şey onun mövqeyi əsasında nəzərdən keçirilir. Adresat praqmalinqvistika tərəfindən özü-özlüyündə deyil, dil işarəsinin təyinat komponenti kimi müəyyənləşir (1, s.170).

Məhz bu baxımdan Deyk van T.A. yazır ki, müsahiblərin “ümumi semantik bazaya” malik olması kommunikativ aktın uğurlu təşkilini şərtləndirir (2, s.259-336).

Linqvistik praqmatika dili nitq situasiyalarında istifadə etməklə nəzərdən keçirir. Burada müxtəlif şərtlər əsas götürülür. Buraya həmsöhbətlərin kommunikativ məqsədləri, zaman və məkan anlamı, müsahiblərin sahib olduqları biliklər, sosial status məsələləri, psixoloji və bioloji fərqliliklər, qəbul olunmuş davranış qaydaları daxil edilir. Bu zaman məqsədlər ön planda dayanır. Belə ki, müsahiblər arasında nitq münasibəti müəyyən məqsədə çatmaq üçündür. Belə məqsədlərin sırasına məlumatın verilməsi, tədbirlərin keçirilməsi, müəyyən bir iş haqda fikir mübadiləsi və s. daxildir. Burada sözün rolu danılmazdır. Sözün praqmatik funksiyası dedikdə, ona leksik sistemin vahidi kimi deyil, nitqdəki ifadənin tərkib hissəsi kimi baxılması nəzərdə tutulur. Adi halda leksemin istifadə edilməsinin praqmatik funksiyası onun malik olduğu leksik mənasıdır. Məsələn, “doctor – physician”. Bu sözlərdən “doctor” müraciət üçün istifadə olunduğu halda, “physician” bu funksiyanı yerinə yetirə bilmək iqtidarında olmur.

Sözün sahib olduğu praqmatik məzmunu ünsiyyətin baş verdiyi şəraitin xüsusiyyətləri ilə sıx bağlılıq təşkil edir. Söz səviyyəsində praq-

matik təhlil adekvat seçim və müəyyən ünsiyyət şəraitində leksik vahidlərin tabe olduğu daxili qanunauyğunları aşkar etmək məqsədi daşıyır.

Beləliklə, dil vasitələrinin məlumat və təsir imkanlarına əsaslanaraq, onları məqsədyönlü şəkildə seçmək dil istifadəçisinin uğurunu şərtləndirən əsas amillərdən hesab olunur. Dil öz idraki, ünsiyyət, pragmatik, estetik və s. funksiyalarını həyata keçirmək naminə fasiləsiz olaraq, öz daxili qüvvələrini, ehtiyat və energetik resurslarını işə salır.

Ədəbiyyat

1. Арнольд И.В. Стилистика декодирования как прагматическая стилистика // Семантика. Стилистика. Интертекстуальность – СПб: Издательство Санкт-Петербургского Университета – 1999
2. Дейк Т.А., ван. Язык, познания, коммуникация. М: 1989
3. Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. I hissə , Bakı: 2005

Kifayat Qurban qızı Mənsimova
ADPU nəzdində Pedaqoji Kollec
kifayetmnv@gmail.com

TƏDRİSİN MÜASİR TƏLƏBLƏRƏ UYGUN TƏŞKİLİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ

Açar sözlər: *tədris, müasir tələblər, tədrisin tənzimlənməsi, tədrisin təşkili*

Key words: *teaching, modern requirements, regulation of teaching, organization of teaching process*

Pedaqoq və şagird arasında müəyyən şəraitdə qarşılıqlı əlaqə qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq və müəyyən edilmiş çərçivədə xarici nöqteyi-nəzərdən təlimin təşkili tələblərinin mahiyyətini əks etdirir.

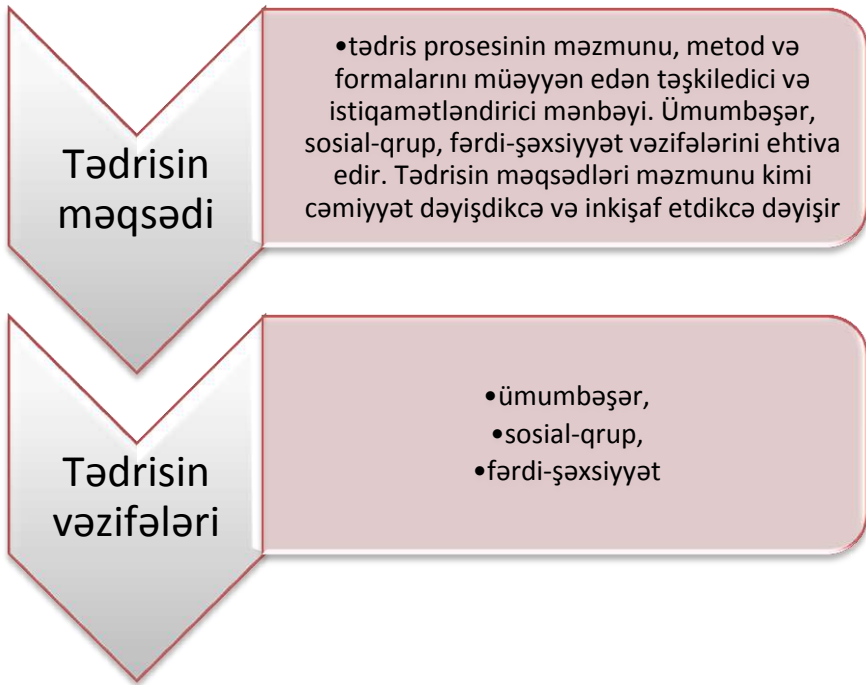
Tədris dedikdə şagirdin bilik və bacarıqlarının kəmiyyəti və keyfiyyətinin təlimin məqsədini təşkil edən lazımı səviyyəyə (orta, etalon, mümkün) çatdırıldığı təhsil fəaliyyətinin növü başa düşülür.

Tədris işinin təşkilinə tələblər təhsil alanların tərkibi, məşğələlərin keçirildiyi yer və vaxt, təhsil alanların fəaliyyət növlərinin ardıcılığı və müəllimlərin onlara nəzarət üsulları ilə müəyyən edilir.

Tədris prosesinin təşkili üçün əsas müasir tələblər: tədrisin məqsəd və vəzifələrə uyğunluğu, tədris forması, tədrisin təşkili qrafiki, qabaqcıl və aktual metodların, texnologiyaların istifadə olunması, tədris prosesində informasiya mühitinin istifadə olunması, təhsil müəssisələrinin fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik aktlarına əməl olunması.

Bu gün sosial sifariş müasir tədrisin aşağıdakı məqsəd və vəzifələrini şərtləndirir (şək.1)¹.

¹ XXI əsrin təhsil texnologiyaları: məqalələr toplusu; Tixomirova K.M. red.—M.: MİFİ mətbəəsi, 2004.— S. 16

Şəkil 1 – tədrisin məqsəd və vəzifələrinin təsviri

Müasir məktəbdə əsas tədris forması dərstdir. V.A.Suxomlinski “məktəb praktikasının ciddi çatışmazlıqlarından birinin uşaqlara təhsil verən zaman əsasən müəllimin işləməsi olduğunu” qeyd edirdi². Buna görə də ibtidai sinifdə müasir dərsin əsas vəzifəsi hər şagirdin yaradıcılıq potensialının inkişaf etdirilməsidir. Şagird tam, fəal və çalışqan şəxsiyyət olmalıdır. Dərsdə şagird obyekt deyil, ilk növbədə şəxsi “Mən”in yaradıcısıdır. Belə ki, tədris prosesi fənni qavrayan şagirdin şəxsiyyətinin şüurlu şəkildə inkişafı üçün imkan yaradacaq şəkildə qurulmalıdır.

² Zaytseva İ.A. Şəxsiyyətin yaradıcılıq bacarıqlarının inkişaf üsulu kimi tədrisə idrak marağının formalaşdırılması (riyaziyyat dərsləri təmsalında). – Noyabrsk, 2005 – S. 78

Təcrübəli pedaqoqlar şagirdlərinin fəal tədrisini seçir. Bu şagirdləri müxtəlif tədris formalarına cəlb edən tədrisdır. Əsas olan şagirdlərə nə etdikləri və bunu nə üçün etdiklərini düşünməyi öyrətməkdir.

Tədrisin təşkili qrafiki dərslərin tənəffüslərlə, təhsil prosesinin isə tətillərlə növbələnməsi və əvəzlənməsidir³.

Təhsilin inkişafı tədris prosesinin təşkilinə yeni yanaşmalar tələb edir⁴. Bu gün şagirdlərə mənimsəməsi üçün biliklərin hazır şəkildə verilməsi aktual deyil. Buna görə də şagirdlərin tədris imkanları, şəxsi və psixofizioloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə onların özünü inkişaf etdirmə və özünü reallaşdırmaya olan tələbatının inkişaf etdirilməsi üçün şəraitin yaradılması məsələsi aktual və tələb ediləndir. Bu isə o deməkdir ki, bilikləri əldə etməyi və təcrübədə tətbiq etməyi bacaran çalışqan fərdi inkişaf etdirmək lazımdır.

Şəxsiyyət yönümlü tədris texnologiyalarının müasir spektri pedaqoqa həmin texnologiyaların adaptasiya və seçilməsi, onların uşaqların xüsusiyyətləri, pedaqoqun imkanlarına uyğun həyata keçirilməsi üçün geniş imkanlar, həmçinin həmin texnologiyaların öz aralarında integrasiya imkanlarını təqdim edir⁵. Müasir təhsil texnologiyaları pedaqogikada əvvəl qoyulmayan məsələləri həll etmək imkanına malikdir.

Müasir təhsili elektron tədris resursları olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu resursların tematikası müxtəlifdir. Elektron tədris resursları həm sadə kiçik proqramlar, həm mürəkkəb böyük layihələr vasitəsilə yaradılır. Bu cür layihələr bir neçə ay, ilə də davam edə bilər. Onlar əyani materiallardan geniş istifadə imkanı verir⁶.

³ Qraçeva N.V. Aşağı sinif şagirdlərinin idrak idrak fəaliyyətinin fəallaşdırılması üçün pedaqoji şərait: dis.... ped.elmlər namizədi: 13.00.01 / Qraçeva Nadejda Viktorovna – Kirov, 2010- S. 95

⁴ Sokolova N.Y. Şagirdlərin idrak fəaliyyətini necə fəallaşdırmalı/ N.Y.Sokolova // Pedaqogika – 2001. - № 7. – S. 34

⁵ Nikişina İ.V. Məktəbdə innovasiya təhsil texnologiyaları və, təlim-tərbiyə və metodoloji proseslərin təşkili/İ.V.Nikişina//Metodiki təlimin interaktiv formaları – Volqoqrad: Uçitel, 2007- S. 145

⁶ Polyakova N.V. Perspektiv məktəb texnologiyaları / N.V.Polyakova // Tədris hissə müdiri – 2005. -№ 5.— s.54–56

Standartda müəyyən edilən təhsilin məzmununa əsasən tədris prosesində əsas olan subyektin yeni sosial təcrübəni şüurlu və fəal şəkildə mənimsəməsi vasitəsilə özünü inkişaf etdirmə, özünü təkmilləşdirmə bacarığı hesab olunan subyektdə universal tədris bacarıqlarının formalaşdırılmasıdır. Bu şagirdlərin mədəni eyniyyəti, sosial səriştəliliyi, tolerantlığı, yeni bilik və bacarıqların sərbəst şəkildə mənimsənilməsi bacarığı, o cümlədən bu prosesin təşkilini təmin edən hərəkətlərinin müəyyən məcmusudur.

Bütün yuxarıda göstərilən aspektlərin yerinə yetirilməsi tədris prosesinin müasir tələblərə uyğun təşkilini tənzimləməyə imkan verəcək. Buna görə təhsil fəaliyyətinin bütün subyektləri məsuliyyət daşıyır, lakin onun yerinə yetirilməsinə təhsil müəssisəsinin rəhbərliyi və daha yuxarı səlahiyyətli icra orqanları nəzarət edir.

Ədəbiyyat

1. Qraçeva N.V. Aşağı sinif şagirdlərinin idrak fəaliyyətinin fəallaşdırılması üçün pedaqoji şərait: dis.... ped.elmlər namizədi: 13.00.01 / Qraçeva Nadejda Viktorovna – Kirov, 2010- S. 95
2. Zaytseva İ.A. Şəxsiyyətin yaradıcılıq bacarıqlarının inkişaf üsulu kimi tədrisə idrak marağının formalaşdırılması (riyaziyyat dərsləri timsalında) / İ.A.Zaytseva – Noyabrsk, 2005 – S.78
3. Nikişina İ.V. Məktəbdə innovasiya təhsil texnologiyaları və, təlim-tərbiyə və metodoloji proseslərin təşkili / İ.V.Nikişina // Metodiki təlimin interaktiv formaları – Volqoqrad: Uçitel, 2007- S.145
4. XXI əsrin təhsil texnologiyaları: məqalələr toplusu; Tixomirova K.M. red. - Moskva: MİFİ mətbəəsi, 2014 – S. 16
5. Polyakova N.V. Perspektiv məktəb texnologiyaları / N.V.Polyakova // Tədris hissə müdiri – 2055. -№ 5.— s.54-56
6. Sokolova N.Y. Şagirdlərin idrak fəaliyyətini necə fəallaşdırmalı/ N.Y.Sokolova // Pedaqogika – 2001. - № 7. – S. 34

Aynur Mirəli qızı Rzayeva
Qərbi Kaspi Universiteti
aynur.rzayeva.m.l@teacher.edu.az

DİL KATEQORİYALARINA SEMANTİK YANAŞMA

Açar sözlər: *morfem, məna, konseptuallaşma, dil kateqoriyaları, koqnitiv model*

Key words: *morpheme, meaning, conceptualization, language categories, cognitive model*

Dil kateqoriyalarına semantik cəhətdən yanaşdıqda söz, fraza, morfemarasında sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi problemli məsələ kimi qarşımıza çıxır. Burada phrasal verbs, yəni tərkibi feillər arasında açıq fərqlər nəzərə çarpır. Təbii ki, tərkibi feil təbiəti etibarilə söz kateqoriyasına aid olacaqdır. Morfosintaktik yanaşmada (1,s.822-823) Blumfildin fikirlərinə əsaslanaraq sözü mənənin ən kiçik vahidi hesabı etmiş və mənəni sonsuz böyük bir məfhum kimi qiymətləndirmişdir, lakin, bu fikir ən azından ona görə özünü doğrultmadı ki, məna özü söz çərçivəsində reallaşır. Bu sözün ayrılıqda, hətta infleksiya formasında da öz leksik mənasını qoruması demək idi. Lakin, söz kimi statusu olmayan artikl və sözönülər bu kimi mənalılıq keyfiyyətinə malik deyil. Onlar ayrılıqda məna ifadə etməməklə yanaşı, həm də cümlə və mətn daxilində sintaktik funksiya daşımır. Amma, bu xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, artikllar, modal sözlər, nidalar, habelə, sözönülər söz hesab olunurlar. Belə olan halda bu kimi vahidləri ya söz kateqoriyasına aid etməməyi, ya da söz daxilində istisna kimi dəyərləndirməyi təklif edirik. Gəlin bir sözün müxtəlif aspektlərdən söz kateqoriyasına aidlik dərəcəsini yoxlayaq. Məsələn, *won't* orfoqrafik xüsusiyyətlərinə görə bir söz hesab olunmalıdır, çünki, iki söz ya ayrı ya da defislə yazılaraq mürəkkəb söz əmələ gətirə bildiyi halda verilmiş söz ixtisar olunmuş və apastrofla əlaqələndirilmişdir. Fonoloji xüsusiyyətlərinə görə bir söz hesab olunur, çünki sözdə pauza yoxdur və yalnız bir əsas vurğuya malikdir. Semantik baxımdan isə iki sözdən *will* və *not* hissələrindən ibarətdir. Çünki iki ayrı məna formasına malikdir və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə modallıq və

inkarlıq kateqoriyaları ifadə edir. Eyni zamanda sait və samit səsin dəyişməsi, samitin silinməsi və apastrofun əlavə olunması eksplisit formada ifadə olunmuşdur. Bütün bu xüsusiyyətlər söz məfhumunun kifayət qədər problemli və çoxcəhətli olduğunu sübut edir.

Dildə konseptuallaşma sahəsində semantikada koqnitiv yanaşmalar daha çox diqqət çəkir. Modul tədqiqatçıları hesab edirlər ki, dil şüur daxilində müstəqil modullardan ibarətdir. Langeker (1981) (3), Leykof və Conson (1980) kimi koqnitiv dilçilər bunun əksinə olaraq, dili şüur daxilində müstəqil prinsipləri olan modullar kimi düşünmürlər. Onların nəzəriyyəsinə görə, dil bilgiləri şüurda psixoloji mexanizmlərlə izah olunur. Langekerin fikrincə, yaddaşın ümumi psixoloji xüsusiyyətləri gördüklərini ayırd etmə bacarığı həm psixoloji, həm də qrammatik hadisələrin kompleks ardıcılığıdır. O, *to sell* və *to buy* feillərini eyni, iki nəfərin arasında alqı-satqı mübadiləsi kimi təsvir edir. Hər bir feilin xüsusiyyətlərinin demək olar ki, eyni olduğunu, semantik baxımdan hər ikisi şəxslər arası mübadilə prosesini ehtiva etdiyini söyləyir. Lakin, *to sell* dedikdə, əsas diqqət verən, yaxud satan tərəfə, *to buy* dedikdə isə, əksinə alan tərəfə fokuslanır. (2)

Əksər dilçilər hesab edirlər ki, lingvistikə və mənanın öyrənilməsi insan təbiətinin konseptual strukturunun öyrənilməsidir (konseptual struktur dedikdə buraya fikirlər, konseptlər, qavrayışlar, təsəvvürlər və ümumi mental təcrübələr aid edilir). Semantikaya koqnitiv yanaşmanın məqsədi dildə sözlər ilə assosiasiya olunmuş bilgi strukturlarını təsvir etməkdir. Nəticədə sözlərin mənalarının konseptual təsvirində digər semantik təhlillərdə olduğundan daha zəngin və kompleks olur.

Filmordan (1982) bəhrələnərək Leykof (1987) yeni modellər-İdeallaşdırılmış Koqnitiv Modellər (Idealized Cognitive Models-ICMs) təklif etdi. Onun modelinə əsasən *bachelor* sözü müxtəlif müəyyən fon bilgiləri və inanclar sayəsində yetkin yaşa çatmış, evlənməyən, subay birini təmsil edir. Lakin, onun təklif etdiyi bu modelin tərkibində prototip xüsusiyyətlərin olduğu da müşahidə olunur, beləliklə, müxtəlif cəmiyyətlərdə müəyyən qrup evlənməyən və ya evliliyə yararsız insanların var olması sayəsində subay sözü haqqında mənfi bir ictimai rəy formalaşmışdır. Bu kimi sözlərə, ana dilimizdə çoxlu sayda rast gəlmək mümkündür. (2)

Ədəbiyyat

1. David Crystal. *How Language Works: How Babies Babble, Words Change Meaning, and Languages Live or Die*. 2007
2. Lakoff, G. *Women, Fire and Dangerous Things*. Chicago University Press. 1987
3. Langacker, R.W. *Concept, image and symbol. The Cognitive Basis of Grammar*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter. 1990

Mirəli Kamran oğlu Cəfərli

Azərbaycan Texniki Universiteti

mkceferli@gmail.com

Elcan Teymur oğlu İsgəndərov

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

elcan57@gmail.com

AVTOMOBİLİ YOL ŞƏRAİTİNƏ ADAPTASIYA EDƏN ELEKTRON İDARƏETMƏLİ SİSTEM

Açar sözlər: *avtomobillərin elektron idarəetməli sistemləri, yol şəraitinə adaptasiya edən sistem*

Key words: *electronic control systems of automobiles, adaptation system to road conditions*

Müasir dövrdə avtomobillərin texniki-iqtisadi və eləcə də ekoloji göstəricilərinə, habelə hərəkət təhlükəsizliyinə qoyulan sərt tələbləri təmin etmək məqsədilə, onların aqreqlərində, sistemlərində və mexanizmlərində sürətli şəkildə elektron idarəetmə tətbiq olunmaqdadır. Bu proses o qədər sürətlənib və geniş vüsət alıb ki, hətta artıq elektron idarə olunan sistemlərin özlərinin də təkmilləşdirilməsindən, imkanlarının genişləndirilməsindən başqa, onların müəyyən hərəkət rejimlərində, müəyyən hallarda bir-biri ilə əlaqəli işləməsini, bir-birinin sensorlarından və icra mexanizmlərindən istifadə etməsini, habelə, bir-birinin işinə müsbət mənada müdaxilə etməsini təmin edən sistemlər işləyib geniş tətbiq olunur. Belə sistemlərdən biri avtomobili yol şəraitinə adaptasiya edən elektron idarəetməli sistemdir. Bu sistem həm də yolsuzluq şəraitində hərəkətə kömək sistemi də adlanır.

Avtomobili yol şəraitinə adaptasiya edən sistem müxtəlif yol şəraitlərində və yolsuzluq şəraitində avtomobilin mövcud bütün texniki imkanlarından daha yaxşı istifadə etməyə imkan yaradır. Bu sistemin ilkin variantlarında və bəzi sonrakı variantlarında sürücünün vəzifəsi sadəcə olaraq, yol şəraitinin hansı olmasını müəyyənləşdirməkdən və ona uyğun rejimi seçməkdən ibarət olmuşdur. Sistemin özü isə avtomobilin optimal idarə olunmasını, dayanıqlı və təhlükəsiz hərəkətini təmin etmişdir (1). Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bəzi müasir avtomobillərdə yol şəraitinin

müəyyənləşdirilməsi və ona uyğun rejimin seçilməsi də avtomobili yol şəraitinə adaptasiya edən elektron idarəetməli sistem vasitəsilə həyata keçirilir. Beləliklə də, məhz belə avtomobillərdə bu sistem sürücüdən tamamilə asılı olmadan işləyir.

Avtomobili yol şəraitinə adaptasiya edən sistemin ilkin variantı Terrain Response sistemi adlandırılmışdır. Bu sistem 2005-ci ildən Land Rover avtomobillərində tətbiq olunmuşdur. Sistem sonralar kiçik fərqliliklərlə eyni zamanda digər avtomobil istehsalçısı şirkətləri tərəfindən də tətbiq olunmuşdur (1):

- Select Terrain: Jeep avtomobillərində;
- Terrain Management System: Ford avtomobillərində;
- Multi-Terrain Select: Toyota avtomobillərində;
- X-Mode: Subaru avtomobillərində.

Qeyd olunan şirkətlərin müvafiq sistemlərinin əksəriyyətində məqsədi təmin etmək üçün yanaşma eynidir. Buna görə də Terrain Response sisteminin nümunəsində yol şəraitinə adaptasiya sisteminin işi ilə tanış olaq. Bu sistem də, avtomobilin bütün elektron idarəetməli sistemləri kimi, elektron idarəetmə blokuna və periferiya qurğularına (sensor və icra mexanizminə) malikdir.

Terrain Response sistemində nəzərdə tutulan yol şəraiti rejimləri və onların tətbiqinin məqsədi cədvəl 1-də verilmişdir.

Cədvəl 1 [1].

Rejimin adı	Rejimin məqsədi
Əsas rejim	Quru, bərk örtüklü yolda təhlükəsiz hərəkəti təmin etmək
Ot, çınqıl və qar rejimi	Sürüşkən, dənəvər və yumşaq yol səthlərində təhlükəsiz hərəkəti təmin etmək
Palçıq və cıgır rejimi	Palçıqlı, çuxurlu, yumşaq və qeyri-bərabər səthli yollarda təhlükəsiz hərəkəti təmin etmək
Qum rejimi	Quru qum və qalın çınqıl ilə örtülmüş yollarda təhlükəsiz hərəkəti təmin etmək
Daşlar və aşağı sürət rejimi	Daşlıq ərazidə ehtiyatlı hərəkəti, o cümlədən çayın dayaz yerindən keçərkən təhlükəsiz hərəkəti təmin etmək
Avtomatik rejim (bəzi avtomobillərdə)	İstənilən örtüklü yollarda və yolsuzluq şəraitində təhlükəsiz hərəkəti təmin etmək

Sistem belə işləyir. Sistemin rejimini dəyişən dəstək sürücü tərəfindən hansı rejimə qoyulubsa, dəstəyin sensoru seçilmiş rejimi elektron idarəetmə blokuna bildirmək üçün bu bloka müvafiq signal göndərir. Elektron idarəetmə bloku daimi yaddaş qurğusunda saxlanılan idarəetmə proqramını aktivləşdirir və sensorun signalını idarəetmə proqramına verilənlər qismində daxil edərək, əməliyyatlar aparır və müvafiq qərar qəbul edir. Həmin qərara əsasən sistem özünün tabeliyində olan elektron idarəetməli sistemlərə idarəedici təsirlər formalaşdırır. Qeyd etmək lazımdır ki, Terrain Response sisteminin sırf özünün icra mexanizmi yoxdur. Belə ki, bu sistem özünə tabe olan müxtəlif elektron idarəetməli sistemlərin elektron idarəetmə blokuna (və ya idarəetmə proqramına) təsir göstərərək, onların işini konkret yol şəraitinə adaptasiya edir.

Terrain Response sisteminin tabeliyində olan sistemlər bunlardır (1,2):

- daxili yanma mühərrikinin elektron idarəetmə sistemi;
- avtomatik sürətlər qutusunun elektron idarəetmə sistemi;
- tam intiqal sistemi;
- elektron idarəetməli pnevmatik asqı sistemi;
- təkərlərin yerində fırlanmasının qarşısını alan elektron idarəetməli sistem (ASR sistemi);
- elektron idarəetməli dinamiki stabilləşdirmə sistemi (ESP sistemi).

Məlum olduğu kimi, mühərrikin elektron idarəetmə sistemi sürücünün elektron akselerator pedalına göstərdiyi təsirə uyğun burucu momenti elektron idarəetmə hesabına (mühərrikin qaz mübadiləsi proseslərini (sorma və xaric klapanlarının açılıb-bağlanma anlarını, o cümlədən drossel qapağını), yanacaq püskürmə sistemini, məcburi alışdırma mühərriklərdə alışdırma sistemini və s. elektron idarə etməklə) təmin edir. Yol şəraitinə adaptasiya sisteminin dəstəyinin vəziyyəti sürücü tərəfindən dəyişdirildiyi zaman isə, müvafiq rejimin seçilməsindən asılı olaraq, bu sistem mühərrikin elektron idarəetmə sisteminə müdaxilə edərək, elektron akselerator pedalına göstərilən təsirin eyni intensivlikdə və eyni gediş qədər olmasına baxmayaraq, burucu momentin qiymətini dəyişərək, yol şəraitinə uyğun lazımi burucu momenti təmin edir. Məsələn, əgər sürücü akselerator pedalına göstərdiyi təsiri dəyişmədən, sistemin “ot, çinqıl və qar rejimini” “qum rejimi” ilə əvəz etsə, mühərrikin burucu momenti və dirsəkli valın dövrlər sayı yüksələcək, “qum rejimindən” “ot, çinqıl və qar

rejiminə” keçdikdə isə, mühərrikin burucu momentinin və dirsəkli valın dövrlər sayının azaldığı müşahidə ediləcək. Qeyd edək ki, rejimin dəyişdirilməsindən təxminən 30 saniyə (daha müasir sistemlərdə isə, daha az vaxt keçdikdən) sonra burucu momentin və mühərrik valının dövrlər sayının dəyişməsi baş verir (2).

Bu sistem həmçinin, yol şəraitinə uyğun rejimin seçilməsindən asılı olaraq, avtomatik sürətlər qutusunun iş alqoritmini də dəyişdirməklə, mühərrikin gücündən optimal istifadəni təmin edir. Belə ki, avtomobil əgər palçıqlı yolda hərəkət edərsə, sürətlər qutusu maksimal burucu momenti təmin edəcək, əgər qum ilə örtülmüş yolda hərəkət edərsə, sürətlər qutusu mühərrikin maksimal gücünü təmin edəcək (2, 3).

Sistem habelə, tam intiqal sisteminin elektron idarəetmə blokuna (və ya idarəetmə proqramına) təsir göstərərək, burucu momentin oxlar və təkərlər arasında effektiv paylanmasını təmin edir. Paylayıcı qutuda alçaldıcı pillə olduqda, ötürmənin alçaldıcı diapazonundan istifadə olunur (2).

Sistemin elektron idarəetməli pnevmatik asqı sisteminə təsiri nəticəsində avtomobilin işıqlıq məsafəsi yol şəraitinə uyğun şəkildə avtomatik idarə olunur. Təkərlərin yerində fırlanmasının qarşısını alan sistemə (ASR sisteminə) təsir nəticəsində isə təkərlə yolun ilişməsi yaxşılaşdırılır (2).

Beləliklə, təqdim olunan işdə, müxtəlif yol şəraitlərində və yolsuzluq şəraitində avtomobilin dayanıqlı, təhlükəsiz hərəkətini və optimal idarə olunmasını təmin edən sistemə–avtomobili yol şəraitinə adaptasiya edən elektron idarəetməli sistemə nəzər salınmış, onun iş prinsipinə baxılmış və imkanları göstərilmişdir.

Ədəbiyyat

1. <https://autodont.ru/transmission/obzor-sistem-adaptacii-k-dorozhnym-usloviyam>
2. http://www.lrman.ru/discovery/3/chassis/suspension/system_works_terrain_response
3. Range Rover Sport. Модели с 2005 года выпуска с бензиновыми V8 (4,4 л) / V8 (4,2 л) и дизельными TDV6 (2,7 л) / TDV8 (3,6 л) двигателями. Устройство, техническое обслуживание и ремонт. – М.: Легион-Автодата. – 2012. – 608 с.

Фидан Ахмед гызы Талыблы

Бакинский государственный университет
fidan25@day.az

II КАРАБАХСКАЯ ВОЙНА НА КАНАЛЕ ВВС

Ключевые слова: *Карабах, ВВС, новость, медиа, конфликт*

Key words: *Karabakh, BBC, news, media, conflict*

Конфликт, разгоревшийся между Азербайджаном и Арменией вокруг Нагорного Карабаха с 1990-х годов, по своим политическим и гуманитарным последствиям являлся одним из самых ранних и масштабных среди региональных конфликтов на постсоветском пространстве. Он не угасал уже более 30 лет и представлял особый интерес для исследователей, так как имел многовековую историю.

Военные действия в Карабахе вновь обострились 27 сентября 2020 года и бои между армянскими и азербайджанскими силами продолжались на нескольких участках фронта. В итоге 44-дневной контрнаступательной войны Армения, попавшая в безысходное положение на фоне провалов на фронте, была вынуждена подписать соглашение с Азербайджаном о полном прекращении военных действий и выводе армянских сил с оккупированных земель.

В ходе военных действий с 27 сентября 2020 года, а также до сегодняшнего дня ведущие СМИ мира отводили особое место освещению II Карабахской Войны. При этом следует указать публикации канала ВВС Великобритании, которая неоднократно готовил репортажи о военном положении. К примеру, ведущий Рос Аткинс на передаче подготовленный 1 октября не смотря на настаивание США, России и Франции говорил о прекращении Карабахского конфликта, и о преобразовании данного конфликта в региональную. (1)

В то же время, следует отметить статью под названием Нагорный Карабах: Армяно-Азербайджанская «информационная война», подготовленный со стороны членов группы мониторинга Джон Хоран и Армен Шахбазяном. В целом пишется что, из-за сложности доступа к действительной информации, обращались к новостям, видеомате-

риалам из социальной сети, и это приводило к распространению ложной информации. Одним из таких видео материалов была распространена в Твиттере, где показывается как иранцы наблюдают за Армяно-Азербайджанским конфликтом. Однако была выявлена, что это был военный день в России в 2019 году и пользователь просил прощение за это. (3) Это говорит о том, что в СМИ широко распространялись дезинформации об Отечественной Войне в Азербайджане, и для предотвращения этого роль национальных журналистов неоченимо.

Следует отметить статью опубликованную 8 ноября 2020 года на сайте BBC об освобождении исторического и значимого города Азербайджана Шушу. Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев отметил, что ««освобождение» Шуши «войдет в историю азербайджанского народа». (4)

В статье BBC 10 ноября 2020 года под названием «Азербайджан и Россия подписали мирное соглашение по Нагорному Карабаху» также говорится о подписании соглашения между Арменией, Азербайджаном и Россией о прекращении военного конфликта Нагорного Карабаха. Согласно декларации о прекращении огня, подписанный президентом России Владимиром Путиным, президентом Азербайджана Ильхамом Алиевым и премьер-министром Армении, вступил в силу 10 ноября 2020 года с 01:00 по местному времени (21:00 GMT понедельника). По договору, Азербайджан будет удерживать районы Нагорного Карабаха, которые он освободил во время конфликта. Армения также согласилась уйти из нескольких других прилегающих территорий в течение следующих нескольких недель. В соответствии с декларацией, Азербайджан будет удерживать районы Нагорного Карабаха, которые он освободил во время конфликта. И Армения также согласилась уйти из ряда других прилегающих территорий в течение нескольких недель. Бакинский корреспондент BBC Орла Герин в статье говорит, что в целом сделку следует рассматривать как победу Азербайджана и поражение Армении. (2)

В современных вооруженных конфликтах противостояние в области информации так же важно, как и в зоне боевых действий. Роль СМИ заключается именно в том, чтобы разобраться в конфликте,

объяснить его, сообщить обстоятельства и отыскать другие точки зрения. Во время вооруженных конфликтов роль средств массовой информации приобретает особенное значение. Учитывая то, что во время войны фактически отсутствуют организации гражданского общества, которые могли бы контролировать органы власти и вооруженные силы, журналисты становятся одним из главных источников непредубежденной и объективной информации. В целом, канал BBC играл важную роль в освещении II Карабахского конфликта, делал периодические публикации о 44-дневной контрнаступательной войне, о положении в Карабахе, об итогах войны и о победе Азербайджана.

Литература

- 1.Avoiding war in the Armenia-Azerbaijan conflict [Электронный ресурс]//URL:[https://www.bbc.com/news/ av/ world-europe-54333 089](https://www.bbc.com/news/av/world-europe-54333089)
- 2.Armenia, Azerbaijan and Russia sign Nagorno-Karabakh peace deal [Электронный ресурс] // URL:[https://www.bbc. com/ news/world-europe-54882564](https://www.bbc.com/news/world-europe-54882564)
- 3.Nagorno-Karabakh: The Armenian-Azeri 'information wars' [Электронный ресурс] // URL:[https://www.bbc.com/news/ world-europe-54614392](https://www.bbc.com/news/world-europe-54614392)
- 4.Nagorno-Karabakh: Azerbaijan 'takes key town' in Armenia conflict [Электронный ресурс] // URL:[https://www.bbc. com/ news/world-europe-54862180](https://www.bbc.com/news/world-europe-54862180)

Mirəli Kamran oğlu Cəfərli

Azərbaycan Texniki Universiteti

mkceferli@gmail.com

Elcan Teymur oğlu İsgəndərov

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

elcan57@gmail.com

AVTOMOBİLİN HƏRƏKƏT SÜRƏTİNİN İNTELLEKTUAL İDARƏOLUNMASI SİSTEMİ

Açar sözlər: *avtomobillərin elektron idarəetməli sistemləri, avtomobilin hərəkət sürətinin intellektual idarəolunması, yol nişanlarının tanınması*

Key words: *electronic control systems of automobiles, intelligent control of automobile's speed, recognition of road signs*

Məlum olduğu kimi, son illər yol-nəqliyyat hadisələrinin, eləcə də, ağır nəticələrə səbəb olan yol-nəqliyyat hadisələrinin sayı durmadan artmaqdadır. Buna görə də, mühəndis-konstruktorlar tərəfindən hərəkət təhlükəsizliyinin yüksəldilməsi üçün yeni-yeni sistem və texnologiyalar işlənib tətbiq olunmaqdadır. Nəzərə alsaq ki, yol-nəqliyyat hadisələrinin əsas səbəblərindən biri məhz müəyyən olunmuş sürət həddinin aşılmasıdır (1, səh 7), onda avtomobilin hərəkət sürətinin intellektual idarəolunması məsələsini aktuallıq dərəcəsi yüksək olan məsələlərdən biri hesab etmək olar.

Avtomobilin hərəkət sürətinin intellektual idarəolunması sistemi (Intelligent Speed Adaptation, ISA) elektron idarəetməli sistem olub, yolun konkret hissəsində avtomobilin müəyyən edilmiş sürət həddində hərəkətini təmin edir. Başqa sözlə, bu sistem sürücüyə müəyyən edilmiş sürət həddinə riayət etməyə kömək edir. Avtomobilin hərəkət sürətinin intellektual idarəolunması sistemi avtomobilin təhlükəsiz hərəkətini təmin edən iqtisadi cəhətdən effektiv və səmərəli sistemlərdən biridir (2, səh 218).

Avtomobilin hərəkət sürətinin intellektual idarəolunması sistemi aktiv idarəetmə və passiv idarəetmə olmaqla, iki cürdür.

Passiv idarəetmə sistemi yol nişanlarının tanınması sistemi də adlandırılır. Bu sistem sürücüyə müəyyən edilmiş sürət həddinin aşılması

haqqında xəbərdarlıq edir. Bu xəbərdarlıq vizual, səsli və ya taktil signal şəklində reallaşdırılır. Vizual signal şəklində xəbərdarlıq dedikdə alətlər panelində və ya informasiya sisteminin displeyində müəyyən edilmiş sürət həddinin aşılması haqqında informasiyanın xəbərdarlıq nişanı şəklində göstərilməsi, səsli signal şəklində xəbərdarlıq dedikdə sürücüyə audio sistem vasitəsilə müəyyən edilmiş sürət həddinin aşılması haqqında informasiyanın səsli çatdırılması, taktil signal şəklində xəbərdarlıq dedikdə isə, akselerator pedalına qüvvənin artması, yəni bu pedalın “sərtləşməsi” nəzərdə tutulur. Bu və digər formada olan xəbərdarlıqlar sürət məhdudiyyəti qurtarana qədər və ya dəyişənə qədər davam edir.

Sistem hərəkət sürətinin azaldılmalı olduğunu yol nişanlarının optik oxunması yolu ilə müəyyənləşdirir. Yol nişanlarının optik oxunması üçün elektron idarəetmə bloku videokameradan istifadə edir. Bu videokameradan digər aktiv təhlükəsizlik sistemləri (piyadaları müəyyən edən sistem, zolaq üzrə hərəkətə kömək sistemi və s.) də istifadə edə bilər.

Bəhs olunan rəqəmsal videokamera qabaq şüşənin üzərində (arxa görünüş güzgüsünün arxasında) yerləşir. Bu videokamera avtomobilin qarşısındakı sahəni çəkir. Rəqəmsal videokameranın əsasını təsvir sensoru (image sensor) təşkil edir. Bu sensor optik təsvirləri elektrik siqnallarına çevirir. Bu siqnallar elektron idarəetmə blokuna göndərilir. Ümumiyyətlə, videokameradan gələn signal ondan istifadə edən sistemdən asılı olaraq, ya şəkillərin yaradılması üçün, ya da informasiyanın növbəti emalı üçün istifadə olunur. Yol nişanlarının tanınması sistemi üçün videokameranın çəkdiyi şəkillər xüsusi proqram təminatının köməyiylə elektron idarəetmə blokunda emal olunur. Emal prosesində elektron idarəetmə bloku aşağıdakı iş alqoritmini reallaşdırır:

- yol nişanlarının formasının (dəyirmi formanın) tanınması;
- yol nişanlarının rənginin (ağ fon üzərində qırmızı rəngin) tanınması;
- yazıların (sürətin qiymətinin) tanınması;
- informasiya lövhəciyinin (nəqliyyat vasitəsinin növünün, təsir vaxtının, təsir zonasının) tanınması;
- avtomobilin faktiki sürətinin hesablanması;
- avtomobilin faktiki hərəkət sürətinin müəyyən edilmiş sürət həddinin maksimal qiyməti ilə müqayisə edilməsi;

-müəyyən edilmiş sürət həddinin aşılması zamanı sürücüyə xəbərdarlıq edilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, ikinci nəsil yol nişanlarının tanınması sistemi sürücünü həm də bəzi digər yol nişanları haqqında da lazım gəldikdə məlumatlandırır (ötmək qadağandır nişanı, yaşayış məntəqəsinin başlanğıcı nişanı, yaşayış məntəqəsinin qurtaracağı nişanı, avtomagistral nişanı, avtomagistralın qurtaracağı nişanı və s.).

Passiv idarəetmə sisteminin işi informativ və ya tövsiyə xarakteri daşıyır. Buna görə də, sürücü hərəkət sürətini azaldıb-azaltmamağa özü qərar verir.

Aktiv idarəetmə sistemi isə elektron idarəetmə bloku vasitəsilə avtomobilin hərəkət sürətini avtomatik idarə edir. Bunun üçün elektron idarəetmə bloku icra mexanizmlərinə (mühərrikin drossel qapağına və ya tormoz sisteminə) idarəedici təsirlər formalaşdırır. Sistem hərəkət sürətinin azaldılmalı olduğunu avtomobilin olduğu yerin məhdud hərəkət sürətli yer olması haqqında aldığı informasiyaya əsaslanaraq müəyyənləşdirir. Avtomobilin olduğu yer GPS sistemi vasitəsilə müəyyən olunur. Yolun konkret hissəsinin sürət xarakteristikaları naviqasiya sistemi vasitəsilə əldə olunur. Naviqasiya sisteminin informasiya əsası elektron xəritədir. Elektron xəritədəki informasiyaları əldə etmək üçün sistem qlobal şəbəkəyə qoşulur və real vaxt rejimində informasiyalar qəbul edir. Qlobal şəbəkə ilə əlaqə kəsildikdə isə sonuncu dəfə qoşulma zamanı yüklənmiş xəritənin sonuncu aktual variantından istifadə olunur. Bundan başqa yol infrastrukturunun ayrı-ayrı obyektləri (piyada keçidləri, dəmiryolu keçidləri, məktəblər, xəstəxanalar və s.) haqqında informasiya radiokanal vasitəsilə əldə oluna bilər. Bu üsul avtomobil və infrastruktur arasında perspektiv kommunikasiya sisteminin (Infrastructure-to-Vehicle) elementidir.

Aktiv idarəetmə sistemi yuxarıda qeyd olunanlardan başqa, həm də təkərlərin fırlanma tezliyi sensorundan, avtomobilin vertikal ox ətrafında fırlanma bucaq sürətini ölçən bucaq sürəti sensorundan və avtomobilin təcil sensorundan da müəyyən məlumatlar alır və icra mexanizmlərini idarəetməklə öz vəzifəsini–avtomobilin hərəkət sürətinin intellektual idarə olunmasını həyata keçirir.

Böyük Britaniyada aparılmış tədqiqat göstərir ki, ağır yol-nəqliyyat hadisələrinin sayını avtomobillərdə məcburi şəkildə aktiv idarəetmə sisteminin tətbiqi ilə 50 %, passiv idarəetmə sisteminin tətbiqi ilə isə 2...10 % azaltmaq olar. İsveçdə aparılan tədqiqat isə göstərir ki, avtomobilin hərəkət sürətinin intellektual idarə olunması sistemi ümummillə miqyasda bazar yanaşması bazasında könüllü şəkildə tətbiq edildikdə ağır yol-nəqliyyat hadisələrinin sayını təxminən 20 % azaltmaq olar [3, səh 89]. Bütün bunlar sistemin avtomobillərdə tətbiqinin çox səmərəli və vacib olduğunu göstərir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, aktiv idarəetmə sisteminin istifadəsinin aşağıdakı mənfi cəhətləri vardır:

-sürücü sistemin işinə hədsiz etibar etdiyinə görə, onun avtomobilin sürət rejiminə diqqəti xeyli azalır;

-ötmə əməliyyatları zamanı çətinliklər yaranır. Buna görə də sistemi işdən ayırmağa ehtiyac yaranır;

-yolun buraxma qabiliyyətinin azalması, tıxacların əmələ gəlməsi ehtimalı yaranır.

Ədəbiyyat

1. Musayev H., Dadaşov F., Çobanzadə İ. Yol-nəqliyyat hadisələrinin məhkəmə ekspertizasına dair metodik vəsait. Ləman Nəşriyyat Poliqrafiya MMC. – Bakı. – 2017. – 52 səh.
2. Карташов О.О., Дейнеко О.В., Мирошников А.М., Александров А.А. Проектирование интеллектуальной системы управления скоростным движением подвижного состава железнодорожного транспорта / XXII Международная конференция по мягким вычислениям и измерениям (SCM-2019). Сборник докладов. – 23–25 мая 2019 г. – СПб.: СПбГЭТУ «ЛЭТИ». – С. 218-222.
3. Стремление к нулю: высокие задачи и системный подход к безопасности дорожного движения. OECD/ITF. – Центр транспортных исследований. – 2009. – 293 с.

Ülkər Gülağa qızı Haşımova

Bakı Dövlət Universiteti

ulker03@mail.ru

DÖRD TƏRTİBLİ BİR İNDEFİNİT DİFERENSİAL OPERATORUN SPEKTRAL XASSƏLƏRİNİN TƏDQIQI

Açar sözlər: *diferensial operatorlar, spectral xassə, operatorlar dəstəsi, sərhəd şərtləri*

Key words: *differential operators, spectral property, set of operators, boundary conditions*

Diferensial operatorlar dəstəsi klassik baxımdan mənası spektral parametərə sahib rəqulyar sərhəd problem və məsələləri sinfinə aid deyildir. Təkrar edilən köklər olduğu zaman bəzi məsələlərə baxılmışdır. Əsas etibarı ilə iki müxtəlif köklərin hər biri müəyyən olunmuş tərtibdən təkrarlandığı zaman uyğun olan məsələlərin məxsusi və qoşma funksiyalarına nəzərdə çoxqat ayrılış düsturları ortaya çıxdığı halda, sadəcə bir xarakteristik kök olduqda ümumi formada verilən sərhəd məsələlərindən rəqulyar sərhəd şərtlərini ayırmaq çox mürəkkəb texniki hesablamalar vasitəsilə müşayiət olunduğu üçün, bu cür məsələlərin sadəcə məxsusi halları son 5 il müddətində öyrənilməyə başlanmışdır. Baxılmaqda olan məsələlər isə, qarışıq olan məsələlərin öyrənilməsinə tətbiqləri yoxdur.

Həmin qeyd edilənlər sadəcə sonlu parçaya daxildir. Sonsuz olan intervallarda isə, tədqiq edilən məsələlərdən başqa, uyğun olan məsələlərə xarici və yerli tədqiqatlarda demək yerindəysə, baxılmamışdır. Səbəbi isə, baş xarakteristik çoxhədlinin bir tək kökünün olması ənənəvi olan yanaşmalar vasitəsilə çoxqat ayrılış düsturlarının alınmasında bəzi çətinliklər yaradır. Bu anda spektral parametrin müstəvinin hansı qisminə olduğu sol uca şərtlərin miqdarına ciddi şəkildə təsir göstərir. Həmin mənada belə diferensial dəstələrin xüsusi olan hallarının öyrənilməsi təkrar xarakteristikaya sahib diferensial operatorlar dəstəsinin ümumi formadakı spektral nəzəriyyəsinin formalaşması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Tezisdə baxılmaqda olan L_λ^α operatorlar dəstəsinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, $l_\lambda(y)=0$ tənliyinin Birkhof mənaada əsas xarakteristik çoxhədlisi dörd dəfə təkrarlanmaqda olan xəyali kökünə malikdir. Həmin çoxhədlinin kökləri təkrarlandığı zaman $l_\lambda(y)=0$ tənliyinin formal olan həlləri parametrlin kəsir dərəcələrini həm eksponentdə, həmçinin eksponentin vuruğunda saxlanması mümkündür və həllin strukturu nəinki tənliyin λ -ya nəzərdə yüksək dərəcələrinin əmsallarından, eləcə də aşağı dərəcəli əmsallarından və aşağı dərəcəli əmsallarına görə müəyyən olan cəbri münasibətlərin ödənməsi şərtlərindən asılı vəziyyətdə olmaqdadır.

Qeyd etməliyik ki, Birkhof-Tamarkin mənaada xarakteristik köklər fərqli olduğu zaman sonlu parçada adi diferensial operatorlar dəstəsinin düz spektral xarakteristikaları kifayət dərəcədə tədqiq olunmuşdur.

(0,1) parçasında kompleks λ parametrlili aşağıdakı 4-cü tərtib diferensial tənliyə baxılır:

$$\frac{d^4 y}{dx^4} + P_1 x, \lambda \frac{d^2 y}{dx^2} + P_2 x, \lambda \frac{d^2 y}{dx^2} + P_3 x, \lambda \frac{dy}{dx} + P_4 x, \lambda y = 0, (1)$$

Burada, $P_i x, \lambda = \sum_{k=0}^i P_{ik} \lambda^k$, $i=1,4$, P_{ii} -sabit ədədlər, $P_{ik} x$ – funksiyaları 0,1 parçasında müəyyən tərtibdən hamar funksiyalardır.

Fərz edilir ki, (1) tənliyinin Birkhof- Tamarkin mənaada

$$\theta^4 + P_{11}\theta^3 + P_{22}\theta^2 + P_{33}\theta + P_{44} = 0 (2)$$

xarakteristik tənliyinin 4 - dəfə təkrarlanan $\theta = \theta_1$ kökü vardır.

Teorem 1. Tutaq ki, (1) tənliyinin $P_{ik} x$, $i = 1,4$, $k = 0, i$ əmsalları sonsuz tərtibdən kəsilməz diferensiallanan kompleks qiyməti funksiyalardır və bu əmsallar

$$\sum_{i=1}^4 P_{i,i} x \theta_1^{4-i} = 0 \quad \sum_{i=2}^4 P_{i,i-2} x \theta_1^{4-i} = 0, (3)$$

$\sum_{i=3}^4 P_{i,i-3} x \theta_1^{4-i} = 0, \forall x \in 0,1$, cəbri şərtlərini ödəyir. Onda (1) tənliyinin formal həlləri

$$y_i x, \lambda = \sum_{v=0}^{\infty} \lambda^{-v} g_{iv} x e^{\theta_i \lambda x} \quad i = 1,4 (4)$$

Şəklində göstərilir. Burada $g_{i0} x$ $i = 1, 4$ funksiyaları əmsalları $P_{ik} x$, $i = 1, 4$, $k = 0, 1$ funksiyaları ilə ifadə olunan 4-cü tərtib bircins tənliyin həlləri, $g_{iv} x$, $i = 1, 4$, $v = 1, \infty$ funksiyaları isə 4-cü tərtib bircins olmayan tənliklərin həlləridir.

Teorem 2. Misal üçün nəzərə alaq ki, $P_{ik} x \in C^{6-i+k}$ $0, 1$, $k < i$ və (3) şərtləri ödənilir. Onda (1) tənliyi hər bir $\Phi_{\pm} = \lambda: \operatorname{Re} \theta_1 \lambda \geq 0^+$, $\operatorname{Re} \theta_1 \lambda \leq 0^-$ yarımmüstəvisində fundamental həllər sisteminə malikdir. Bu həllər $\lambda \rightarrow \infty$ olduqda

$$Y_i x, \lambda = g_{i0}^0 x + \frac{1}{\lambda} g_{i0}^1 x + \frac{1}{\lambda^2} g_{i0}^2 x + \frac{1}{\lambda^3} g_{i0}^3 x + \\ + O \frac{1}{\lambda^4} e^{\theta \lambda x}, i = 1, 4 \quad (5)$$

Ayrılışı ilə ifadə olunur. Burada $g_{i0}^0 x$ və $g_{i0}^j x$, $j = 1, 3$ uyğun olaraq əmsalları $P_{ik}^{\mu} x$, $\mu < 4$ -lə ifadə olunan 4-cü tərtib bircins tənliyin fundamental həlləri və 4-cü tərtib qeyri-bircins tənliyin xüsusi həllidir.

Qeyd edək ki, (3) şərtləri ödənilmədikdə, fundamental həllər sisteminin ayrılışında λ -parametrinin kəsr dərəcələrinə nəzərən həm eksponentdə və həmçinin vuruqdakı sonsuz sırada mürəkkəb ifadələr alınır ki, bu da (1) tənliyi üçün qoyulmuş sərhəd məsələlərinin tədqiqində ciddi çətinlik yaradır. Bu çətinliklər həm hesablamaların mürəkkəbləşməsində, həmçinin analitik mülahizələrin aparılmasında ortaya çıxır. Ancaq, eksponentdəki ifadələr hər bir həll üçün fərqli olduğundan, xarakteristik köklər sadə olduğu vəziyyətdəki kimi, burada da uyğun olan diferensial operatorun təyin oblastündəki funksiyalar üçün xüsusi və qoşma funksiyalara nəzərən ayrılış düsturlarını almaq olar. (5) formalı ayrılışlarla həllər sistemində isə, uyğun spektral məsələlərin Qrin funksiyalarının spektral parametrlərinə nəzərən azalma tərtibləri aşağı olduğu üçün bu cür funksiyalara nəzərdə ayrılan funksiyalar operatorun təyin oblastinə aid edilmir.

(1) tənliyinə uyğun gələn (2) əsas xarakterik çoxhədlisinin xəyali $\theta_1 = i$ kökü olduğu halda

$$y^{1\nu} - 4i\lambda y''' - 6\lambda^2 y''' + 4i\lambda^3 + P_{30} x y' + \lambda^4 + \\ P_{41} x \lambda + P_{40} x y = 0 \quad (6)$$

diferensial tənliyə və

$${}_1 y \equiv y_0 = 0, \quad {}_2 y \equiv Y_1 = 0,$$

$${}_3 y \equiv y' 0 - y' 0 = 0, \quad {}_4 y \equiv y^n 0 = 0 \quad (7)$$

sərhəd məsələsinə baxılır.

Sağ tərəfi $f x$ funksiyası ola bircins olmayan (6) tənliyinin (7) şərtlərini ödəyən yeganə həlli aşağıdakı kimi göstərilir :

$$y x, \lambda, f = G x, \xi, \lambda f \xi d\xi. \quad (8)$$

(6), (7) məsələsi üçün Vronski determinantının və Koşi funksiyasının uyğun olaraq aşağıda qeyd edilən asimptotik ifadələr ortaya çıxmışdır:

$$W \xi, \lambda = 12e^{4i\lambda x} 1 + O \frac{1}{\lambda}, \quad \lambda \rightarrow \infty \quad (9)$$

$$g x, \xi, \lambda = \pm \frac{1}{2} \frac{x - \xi^3}{3!} + O \frac{1}{\lambda} e^{i\lambda x - \xi}, \quad \begin{matrix} +\xi \leq x \\ -\xi > x \end{matrix}, \quad (10)$$

Sonra isə (6), (7) məsələsinin xarakteristik determinantının aşağıdakı asimptotik ayrılışı alınmışdır:

$$\Delta \lambda = 2e^{i\lambda} 1 + O \frac{1}{\lambda} - 4 + O \frac{1}{\lambda} e^{i\lambda}, \quad \lambda \rightarrow \infty. \quad (11)$$

Sərhəd şərtləri

$$y 0 - y 1 = 0, y' 0 - y' 1 = 0, y'' 1 = 0, y''' 1 = 0 \quad (12)$$

Kimi verildikdə isə, (6), (12) sərhəd məsələsinin aşağıdakı kimi göstərilişi alınmışdır:

$$\begin{aligned} \Delta \lambda &= \lambda^5 e^{2i\lambda} - 2i + \lambda^2 + O \frac{1}{\lambda} e^{i\lambda} + -22 + O \frac{1}{\lambda} e^{2i\lambda} = \\ &= -2\lambda^5 e^{2i\lambda} i + \lambda^2 - 2 + O \frac{1}{\lambda} e^{i\lambda} + 11i + O \frac{1}{\lambda} e^{2i\lambda}. \end{aligned} \quad (13)$$

(6), (7): (6), (12) və ümumiyyətlə, normallaşdırılmış

$$\begin{aligned} {}_1 y &= a_1 y^{k_i} 0 + \beta_i y^{k_i} 1 + \alpha_{ij} y^j 0 + \beta_{ij} y^j 1 \\ &= 0, \end{aligned} \quad (14)$$

$$3 \geq k_1 \geq k_2 \geq k_3 \geq k_4 \geq 0, k_1 > k_3, k_2 > k_4$$

Sərhəd şərtli məsələlərinin xüsusi ədələrinin kompleks müstəvidə asimptotik paylanması araşdırılmış və nəticə alınmışdır.

Ədəbiyyat

1. Намазова Н.М. Об одной краевой задаче для уравнения 4-го порядка // Bakı Dövlət Universitetinin "Hesablama riyaziyyatı" kafedrasının 50 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları, Bakı, 2012, səh.177.
2. Namazova N.M. On some boundary value problems for a four in order differential equations with multiple characteristics // Transactions of NAS of Azerbaijan, 2012, vol. XXXII, №4, pp.79-86.
3. Namazova N.M. On spectral properties of a differential bundle on the axis // Proceedings of IMM of Azerbaijan, 2013, v. XXXIX (XLVII), pp.105-110.

Məryəm Rasim qızı Məmmədli

Xəzər Universiteti

maryam.mammadli@khazar.org

UŞAQ ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA SOSIAL AMİLLƏRİN ROLU

Açar sözlər: *şəxsiyyət, sosial amillər, irsiyyət, mühit, tərbiyə*

Key words: *personality, social factors, genetic, environment, upbringing*

İnsan ümumi anlayış və bioloji növün bir kateqoriyasıdır. Fərd bioloji varlığın insan növüdür. Şəxsiyyət isə insanı digər bioloji canlılardan fərqləndirən sosial varlıqdır və şəxsiyyətin sosial mahiyyətini insanın tərbiyə aldığı və iştirak etdiyi ictimai quruluş, mədəniyyət müəyyənləşdirir. Şəxsiyyət – biogenetik, sosiogenetik və psixogenetik elementlərin inteqral vəhdətidir. (1, s.246) Şəxsiyyət – içərisində yaşadığı dövrün, ictimai-siyasi quruluşun, sosial mühitin məhsuludur. Şəxsiyyətin inkişafı daxili və xarici amillərlə şərtlənir. Daxili amillərə genetik, bioloji, fiziki, fizioloji amillər daxildir. Bu cəhətdən daxili amillər insanın şəxsi fəallığını, şəxsin marağını, insanlarla ünsiyyət və münasibətini də özündə birləşdirir. Xarici amillərə fərdin müəyyən mədəniyyətə, sosial-iqtisadi sinfə və ailə mühitinə məxsusluğu daxildir. Bu baxımdan xarici amillər ictimai mühiti, kollektivi, ictimai qrupları, tərbiyəvi təsirləri də özündə birləşdirir. Beləliklə, şəxsiyyət müasir pedaqogika və psixologiya elmində biogenetik, sosiogenetik və psixogenetik elementlərin məcmusu hesab edilir. Şəxsiyyət insan varlığının bir sıra keyfiyyət və vəziyyətinin təzahürü formasıdır.

İnsanın inkişafı və onun şəxsiyyət kimi formalaşması üç başlıca amilin – irsiyyət, mühit və tərbiyənin qarşılıqlı təsiri ilə həyata keçirilir. (2, s.138) Bəzi yeni elmi ədəbiyyatda fəaliyyət də bir amil kimi göstərilir. Uşağın malik olduğu irsi və anadangəlmə əlamətlər uşaq şəxsiyyətinin inkişafı üçün müəyyən fizioloji imkan rolunu oynayır. İrsiyyətin daşıyıcısı genlərdir. Müasir elm sübut etmişdir ki, orqanizmin xassələri gen kodunda şifrələnmişdir. Orqanizmin xassələri haqqında bütün informasiyalar məhz orada toplanmışdır. Valideynlərdən uşaqlara həm fiziki əlamətlər (bədən

quruluşunun xüsusiyyətləri, saçın, gözün və dərinin rəngi və s.), həm də fizioloji əlamətlər (ali sinir sisteminin xüsusiyyətləri, sinir hüceyrələrinin sayı, psixi pozğunluqları yaradan patoloji qüsurlar, bəzi xəstəliklər – hemofiliya, şəkər və s.) irsən keçir. İnsan şəxsiyyət kimi doğulmur. İnsanın fərdi inkişafı, onun şəxsiyyətinin formalaşması ictimai həyat şəraitindən, ictimai münasibətlər sistemindən, istehsal münasibətlərindən asılı olur. İnsan ancaq sosiallaşma prosesində, yəni ünsiyyət prosesində, başqa insanlarla qarşılıqlı əlaqədə şəxsiyyət olur. İnsanın mənəvi, sosial, psixi inkişafı cəmiyyətdən kənarda baş verə bilməz. Şərq pedaqoji fikrində, Azərbaycan folklor nümunələrində şəxsiyyətin inkişafında irsiyyətin rolu öz ifadəsini tapmışdır. Xalqımızın atalar sözlərində deyilir: “Ot kökü üstə bitər”, “Namərd gəlib mərd olmaz, mərd olmasa atası”, “Quyuya su tökməklə quyuda su olmaz” “Bədəsil əsil olmaz, boyunca qızıl qala” və s.

Şəxsiyyətin inkişafında mühit, ictimai münasibətlər də əsas yer tutur. İctimai mühit özü də iki yerə bölünür: a) makromühit (kollektiv, küçə, ictimai yerlər); b) mikromühit (ailə mühiti, şagirdin kiminlə oturma-durması və s.) Mühitin şəxsiyyətə, onun inkişafına təsiri haqqında müxtəlif fikirlər mövcud olmuş və indi də vardır. Məsələn, bihevizizm, pragmatizm cərəyanlarının nümayəndələri belə hesab edirlər ki, şəxsiyyətin vəzifəsi mövcud ictimai mühitə uyğunlaşmaqdan ibarətdir. Fransız materialistləri də buna bənzər ideya irəli sürmüş və demişlər ki, insan mühitin passiv məhsuludur. Marksistlər isə vaxtilə deyirdilər ki, insanla mühit daim qarşılıqlı əlaqədədir. Mühit insana təsir etdiyi kimi, insan da mühiti dəyişdirir, yeniləşdirir, insanlar şəraitin və tərbiyənin məhsuludur. Şəraitin özünü də insan yaradır. Xalqımızın müdrik fikirlərində mühitin insan şəxsiyyətinin formalaşmasına dair dəyərli fikirlər vardır: “Dostunu mənə göstər mən deyim, sən kimsən”, “Yaxşı yoldaş adamı bay edər, pis yoldaş zay”, “Atı atın yanına bağlasan, həmrəng olmasa da, həmxasiyyət olar” və s. (3, s.49)

İnsan şəxsiyyətinin inkişafına sosial mühit və təbii mühit qüvvətli təsir göstərir. Sosial mühit dedikdə, insanın həyat fəaliyyətini, inkişafını əhatə edən xarici şərait nəzərdə tutulur. Sosial mühit anlayışı ictimai quruluşu, istehsal münasibətləri sistemini, maddi həyat şəraitini, istehsal və sosial proseslərin baş vermə xarakterini əhatə edir. Sosial mühit daim dəyişir və

yeniləşir. Şəxsiyyətin inkişafına, xüsusilə kiçik və məktəb yaşlı uşaqlara təbii mühit – ailə mühiti güclü təsir göstərir. Ailə onların maraq və tələbatlarının həyata keçməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Şəxsiyyətin əxlaqi və sosial keyfiyyətlərinin də əsası ailədə qoyulur.

Şəxsiyyətin inkişafında tərbiyə amili mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Hələ antik dövrün böyük filosofu Platon deyirdi ki, insanı düzgün tərbiyə etsək, o, ən sakit və ilahi məxluq olar. Əgər onu tərbiyə etməsələr və ya yanlış tərbiyə versələr, o zaman o, yer üzərində olan heyvanların ən vəhşisi olar. O deyirdi ki, dövlətin gücü insanların tərbiyəsindən asılıdır.

Azərbaycan maarifçilərindən S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir cəmiyyətin tərəqqisində tərbiyəyə böyük ümid bəsləmişlər. Onlar insanın xoşbəxtliyinin yolunu tərbiyədə görmüşlər. S.Ə.Şirvani “İqlimin təsiri” adlı şeirində tərbiyənin təsir gücünü belə ifadə etmişdir:

“...Ki şəxs nə qədər olsa naqabil, Yenə tərbiyəylə olur kamil”.

Şəxsiyyətin formalaşması daxili və xarici amillərin təsiri altında baş verir. Ona görə də şəxsiyyətin formalaşması bu prosesə təsir edən amillər diqqəti cəlb edən cəhətlərdəndir. A.S. Makarenko şəxsiyyəti formalaşdırmaq üçün insanın şəxsi keyfiyyətlərini öyrənməyə xüsusi əhəmiyyət verirdi. O, şəxsiyyətin formalaşması mexanizmini dərinlən öyrənmiş və tədqiq etmişdir. Makarenkonun bir psixoloq kimi üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, o, şəxsiyyətin formalaşmasında, psixoloji tədqiqində passiv seyrçilikdən tamamilə uzaqlaşmışdır. Tərbiyəçi tərbiyə olunanlara obyekt kimi yox, tərbiyə obyektini kimi yanaşmalıdır.

Şəxsiyyətin inkişafında və formalaşmasında müxtəlif fəaliyyət növlərinin rolu böyükdür. Şəxsiyyət fəaliyyət və ünsiyyət prosesində formalaşır, inkişaf edir və tərbiyələnir. İnkişaf, tərbiyə və formalaşma–hər üç məfhum bir-birilə ayırmaz surətdə üzvi əlaqədə və vəhdətdədir. Şəxsiyyət - xüsusilə inkişafda olan uşaq və yetişmələr hər gün, hər saat fəaliyyətdədir. İnsanın normal fəaliyyət vəziyyəti, yalnız yuxu istisna olmaqla qalan hallarda fəal hərəkət vəziyyətində olur. İnsan nə qədər ki, yaşayır daim hərəkətdə, fəaliyyətdə olur, işləyir, oxuyur, oynayır, başqa insanlarla ünsiyyət və münasibətdə olur. Bir sözlə, şəxsiyyət daim işdə, əməldə və fəaliyyətdədir. Fəaliyyətsiz insan inkişaf edə bilməz, yaşaya bilməz, mənəviyyatca yüksələ bilməz. (4, s.125)

Şəxsiyyətin formalaşması müxtəlif dövrlərdə aktual olmuş və hal - hazırda aktual olaraq qalmaqdadır. Şəxsiyyətin inkişafına təsir göstərən amilləri araşdırmaq üçün onun istiqamətlərini müəyyən etmək lazımdır. Şagirdlərin tərbiyəvi təsir şəraitində psixi fəaliyyətlərinin qanunauyğunluqlarını, şagirdlərin özünü tərbiyəsini, psixoloji əsaslarını aşkara çıxarmaqla tərbiyə psixologiyası şəxsiyyətin formalaşmasına imkan yaradan həmin təsirlərin mexanizmləri də öyrənilir. Şəxsiyyətin təşəkkül və formalaşmasında integrativ sistemlərin rolu müəyyən dərəcədə öyrənilsə də onun şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən özünügerçəkləşdirmə sistemli olmamışdır. Şəxsiyyət şagirdin ictimai konkret tarixi həyat şəraitində onun təlim- tərbiyəsində formalaşır

Ədəbiyyat

1. Bayramov-Ə.S,-Əlizadə-Ə.Ə.-Sosial-Psixologiya. Bakı-2003
2. Seyidov-S.İ,-Həmzəyev-M.Ə.-Psixologiya.-Bakı-2007
3. Əliyev-R.İ.-Psixologiya.-Bakı-2008
4. Bayramov-Ə.S,-Əlizadə-Ə.Ə.-Sosial-Psixologiya. Bakı-2003

Nurdan Rufulla qızı Əsədova
Bakı Dövlət Universiteti
nurdan.asadova@gmail.com

ABŞ-TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ S-400 PROBLEMİ

Açar sözlər: *ABŞ, Türkiyə, münasibətlər, S-400, F-35*

Key words: *USA, Turkey, relations, S-400, F-35*

Amerika-Türkiyə münasibətlərinin başlanğıc tarixi Osmanlı dövrünə qədər gedib çıxır. Lakin, bu münasibətlər hər zaman eyni səviyyədə inkişaf etməmiş, müxtəlif dövrlərdə iki ölkə arasında müttəfiqlik, həmçinin fikir ayrılıqları və gərginliklərdə öz əksini tapmışdır.

Son dövrlərə qədər havadan müdafiəni reaktiv təyyarələr vasitəsi ilə həyata keçirən Türkiyə Respublikası 21-ci əsrin ikinci onilliyindən başlayaraq havadan müdafiə sistemi almaq üçün cəhdlər etməyə başlamışdır. Bu məqsəd ilə 2013-cü ilin payızında Çin istehsalı olan HQ-9 (FD-2000) hava hücumundan müdafiə sisteminin alınmasına qərar verilmişdir. Lakin, NATO üzvü olan bir ölkənin Çindən raketdən müdafiə sistemi almaq istəməsi qərb ictimaiyyətində narahatlığa səbəb olmuş, eyni zamanda amerikalı və avropalı şirkətlər tərəfindən Ankaraya edilən xəbərdarlıq və təhdidlərindən sonra, 2015-ci ildə Türkiyə Respublikası bu qərardan imtina etdiyini bildirmişdi. Türkiyə tərəfinin iddialarına görə, bu dövrdə Çin istehsalı olan havadan müdafiə sistemini almaq istəməsinin səbəbi ABŞ-ın (B.Obama dövründə) Ankaraya Patriot sistemlərini satmaq istəməməsi olmuşdur. Hətta ABŞ və Almaniya, Suriyadan gələ biləcək təhdidlərə qarşı 2013-cü ildə Türkiyədə yerləşdirilən və NATO daxilində Malatya-Kürəcikdəki hərbi bazalarda yerləşən Patriot sistemlərinin 2015-ci ildə geri qaytarılması qərarını almışdılar. Bu hadisədən bir müddət sonra, Türkiyə 2017-ci ilin ortalarında Rusiya ilə S-400 məsələsində razılığa gəldiyini və qarşılıqlı imzaların atıldığını dünyaya elan etmişdi.

Türkiyənin havadan müdafiə sistemi üçün Rusiya istehsalı S-400 seçməsi ilk gündən etibarən ABŞ-da narahatlığa səbəb olmuşdur. Belə ki, ABŞ S-400 məsələsini Türkiyənin ortaq istehsalçılarından biri olduğu F-

35 üçün bir şərt kimi elan etmiş, Ankaranın etirazlarına baxmayaraq mövqeyini dəyişdirməyərək daha da sərtləşdirmişdir. ABŞ Prezidentinin Köməkçisi M.Pens, ABŞ-ın Xarici İşlər Naziri M.Pompeo və b. bu məsələ ilə əlaqədar sərt fikirlər bildirmişdilər.

Daha sonra Türkiyənin öz fikrindən əl çəkməyəcəyini görən ABŞ Konqresinin hər iki qanadı F-35 layihəsinin Türkiyə üçün dayandırılması qərarını almışdır. Bir neçə ay sonra isə Prezident D.Trampda bu qanunu təsdiq etmişdir (3; 79-80).

Beləliklə, bu hadisə ABŞ - Türkiyə münasibətlərinə olduqca mənfi təsir göstərmişdir. Qeyd edək ki, ABŞ-Türkiyə münasibətlərində S-400 məsələsi ilə bağlı yaranan gərginliyi həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi qiymətləndirmək mümkündür. Rəsmi formada ilk olaraq ABŞ Nümayəndələr Palatasının 2019-cu ilin 6 iyun tarixində yazdığı və Türkiyəyə göndərdiyi əmredici, nəticəyönümlü olmayan məktubunu qeyd edə bilərik. İkinci nümunə kimi dövrün ABŞ Prezidenti D.Trampın 2019-cu ilin 28-29 iyun tarixlərində keçirilən G-20 Zirvə Görüşündəki ifadələridir ki, qeyd olunan məsələnin qarışıq olduğunu, eyni zamanda Türkiyə Prezidenti R.T.Ərdoğan ilə yaxşı münasibətdə olduğunu bildirmişdir. Digər bir rəsmi nümunə isə ABŞ Prezidentinin Köməkçisi M.Pensin “Türkiyə Rusiya və NATO arasında bir seçim etməlidir” ifadəsinə cavab olaraq, Türkiyə Prezidentinin Köməkçisi Fuad Oktayın “ABŞ seçim etməlidir ki, Türkiyənin müttəfiqi olaraq qalacaq, yoxsa terrorist qüvvələrə daxil olaraq NATO müttəfiqinin düşmanlarına qarşı müdafiəsinə zərbə vuraraq, dostluğumuzu riskə atacaq?” ifadəsini işlədərək əslində vəziyyətin qarışıq olmadığını bildirmişdir. Qeyri-rəsmi formada qiymətləndirərkən isə qeyd olunan məsələ ilə bağlı dünya mediasında yayılan məlumatları göstərmək olar (1; 556-557).

2020-ci ilin dekabrın 14-də isə Türkiyənin Rusiyadan S-400 raket sistemləri almasına cavab olaraq ABŞ Türkiyəyə qarşı sanksiyalar tətbiq etmişdir. ABŞ sanksiyaları S-400 raketlərinin NATO sisteminə uyğun olmadığı ilə əsaslandırmışdır. Həmçinin, ABŞ-ın dövlət katibi M.Pompeo S-400 raketlərinin ölkəsinin hərbi texnologiyası və heyəti üçün təhlükəli olduğunu deyib və Türkiyəni S-400 problemini dərhal həll etməyə çağırmışdır.

Türkiyə ABŞ-ın sanksiyalarını “pislədiyini və rədd etdiyini” bildirib: “Türkiyə bu qərarın əleyhinə zəruri olan addımları atacaq və bu, münasibətlərimizə labüd təsir edəcək”. Rəsmi Ankara ABŞ istehsalı olan “Patriot” raketlərini ala bilmədiyinə görə S-400 raketləri almağa məcbur olduğunu da bəyan etmişdir. Bütün bu məsələ ilə bağlı rəsmi Moskva isə sanksiya qərarının beynəlxalq hüquqa təkəbbürlü münasibətin təzahürü olduğunu ifadə etmişdir (4).

Son olaraq qeyd etmək lazımdır ki, S-400 raketlərinin Türkiyə üçün nəticəsi ABŞ tərəfindən F-35 reaktivlərinin ortaq istehsalından və satış proqramından çıxarılması olmuşdur. Həmçinin, ABŞ Müdafiə Nazirliyi tərəfindən “Türkiyəyə daha əvvəl təslim ediləcəyi bildirilən 4 ədəd F-35 təyyarəsinin də ABŞ-dan Türkiyə torpaqlarına köçürülməyəcəyi” elan edilmişdir. Bu dövrdə Vaşinqtonda “Türkiyənin S-400 alması, Suriyada Moskva ilə birgə hərəkət etməsi hadisələrindən sonra Türkiyənin NATO-dan uzaqlaşmış, Rusiya tərəfinə keçmək istəyirmi” kimi müzakirələrdə olmuşdur (2; 300).

Ədəbiyyat

1. Cengiz R., Duran V. Türkiyə-ABD gerilimində bir can yakma strategisi; S-400. International Black Sea Coastline Countries Symposium-2, Samsun 2019, 550-560 s.
2. Darıcı A.B. Türk dış politikası ve ABD ilişkileri. Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti., Haziran 2020, 287-304 s.
3. Örmeci O. Türk-Amerikan İlişkilerinde 8 Büyük Kriz. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1469531>
4. <https://mikroskopmedia.com/2020/12/15/abs-in-turkiyeye-elan-etdiyi-sanksiyalar-barede-neleri-bilmelisen/>

Şəbnəm Şükür qızı Əlizadə

Bakı Dövlət Univeristeti
elizadeh.shebnem@mail.ru

YENİYETMƏLƏRDƏ ASILI TİP DAVRANIŞIN FORMALAŞMASINA AİLƏNİN TƏSİRİ

Açar sözlər: *yeniyetmə, ailə, sosial amillər, psixoloji amillər, asılı davranış, ailə funksiyaları*

Key words: *teenager, family, social factors, psychological factors, dependent behavior, family functions*

Yeniyetməlik dövrü insanın sosial mühitdə nüfuz qazanmaq üçün ən önəmli bir dönmədir. Burada bir sıra sosial faktorların ən önəmlisi ailə faktorunun rolu böyükdür. Ailə uşağın sosiallaşması üçün ilk mühitdir. Ailənin funksional məqsədləri ən vacib elementlərdir. Fərdin ailə daxilində funksiyaları nə qədər çoxdursa, o zaman bu ailə daxili münasibətlər bir o qədər zəngindir. Disfunksional ailələr yalnız münasibətləri məhv etmir, eyni zamanda şəxsiyyətin inkişafına da ciddi maneələr törədir. Bu cür ailələrdə öyrənilən davranış qaydaları uşağın şəxsiyyətinin bütövlüyünün möhkəmlənməsinə və özü və digər insanlar haqqında adekvat qavrayışına kömək edə bilməz. Normal mühitdə formalaşmayan ailələrdən olan uşaqlar üçün ətraf aləmin obyektiv mürəkkəbliyini qəbul etmək, dəyişən şərtlərə tam hüquqlu uyğunlaşma, məsuliyyət götürmək və seçim etmək bacarığı kimi fərd üçün əhəmiyyətli olan proseslərin həyata keçirilməsi olduqca çətin bir prosesdir. Ailənin funksiyaları dəyişən şəraitə adaptasiya üçün əhəmiyyətlidir. Funksiyaların tətbiqinin pozulmasına müxtəlif amillər təsir edir: ailə üzvlərinin fərdi xüsusiyyətləri, qarşılıqlı inamsızlıq və qarşılıqlı anlaşma səviyyəsi, yaşayış şəraiti, natamam ailə tərkibi, münasibətlərin səciyyəsi və tərbiyə sahəsindəki bilik və bacarıqların çatışmazlığı və yaxud uyğunsuzluğu. Yeniyetməlik dövrü əsas məsələlərdən biri ailə tərəfindən yeniyetməyə verilən qiymətdir. Artıq yeniyetmələrdə formalaşan yetkinlik və müstəqillik hissi, hər bir şeyi tək başına öhtəsindən gələ bilmək fikri çox vaxt valideynlər tərəfindən birmənalı qarşılanmır. Artıq ailə daxili bəzi

problemlərin yaranma-sına gətirib çıxarır. Valideynlər tərəfindən “hələ də uşaqdır O” kimi fikirlər yeniyetmələrdə müəyyən stressli, aqressiv vəziyyət forma-laşdırır. Orta yeniyetməlik dövründə artıq daha çox sosial problemlərin ön plana keçməsi özünü göstərir. Bu vaxtlar yeniyetmələrin müxtəlif qruplarda toplaşmaları, onların hərəkətlərində müxtəlifliklə nəzər alınır. Bu dövrdə təqlid reaksiyaları özlərini yetkinlər kimi aparmaq, onlar olan mühitə adaptasiya olmaq üçün neqativ üsullar seçirlər.

Asıllıq və onun nəticələri son dərəcə mürəkkəb bir prosesdir. Bundan əlavə, asıllıq davranışı olan yeniyetmələr öz keçmişlərini mənfi qiymətləndirir və gələcəyi ilə bağlı müsbət fikirləri qəbul etmirlər. Valideynlərinə, ailəsinə, dostlarına, özlərinin reallaşmayan fürsətlərinə mənfi münasibət var. Aparılan araşdırmalara görə yeniyetmələr yetkinlərə görə daha çox koqnitiv depresivasiya meyillidirlər. Asıllıq yaradan davranış problemi ilə əlaqədar olaraq, ailə üzvlərinin simpatiya, hörmət, tanınma, emosional dəstək, psixoloji qorunma ehtiyaclarının ödənilməsində həyata keçirilən emosional funksiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bucür sabitliyin pozulması hallarında emosional gərginlik, artan asıllıq hissi müşahidə edilir. Yetkinlik uşaqlıqdan formalaşmaya başlayır. Burada təhrif olunmuş tərbiyə üsulu və sair bu kimi neqativ hallar artıq bir şəxsiyyət xüsusiyyəti kimi formalaşır. Çox vaxt uşağın psixikası lazım olduğu vaxtlarda qorunmur və uşağa müəyyən hadisələrin tam iştirakçısı olmaq, seçim hüququ ilə və mövqeyinin formalaşması kimi bir növ fəaliyyət göstərməyin daha məqsədə-uyğun olduğu hallarda isə artıq xüsusi qayğı ilə qorunmağa başlayırlar. Asıllıq yaradan halların formalaşmasında valideynlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. E.Bernə görə həyatın əsas senarisi, erkən uşaqlıq dövründə valideynlərin nəzarəti altında formalaşır. Əgər valideynlərdə asıllıq yaradan hallar varsa, uşaqlarda da bu hal özünü göstərir. Bütün bu hallar uşaqlarda digər sosial problemlərin ortaya çıxmasına səbəb ola bilər. Asıllığı olan valideynlər iki tip uşaq tərbiyə edirlər: asılı tip və yaxud asılı tipə qulluq edən, onla önəm verən insanlar. Bunun təsirdir ki, bu uşaqların gələcəkdə addiktiv tip şəxsiyyət kimi inkaşf etməsinə, asılı davranışı olan insanlarla gələcəkdə ailəhəyatı qurmağa meyillənməsinə səbəb olur. Sanki ailə üzvlərinə asıllığın ünsiyyəti, dili öyrədilir. Gələcəkdə dost münasi-bəti, ailə həyatı qurmaq vaxtı gələndə artıq bu tip insanlara qarşı maraqları artır.

Ədəbiyyat

1. Аддиктивное поведение: профилактика и реабилитация Москва. МГППУ. Издатель: Издательство «Институт психологии РАН». 2011. -260 с.
2. Addiction and change. Carlo C. Di Clemente. The guilford press, New York. Second edition. 2018, p.364.

İlahe Hamza Isgandarova

Baku State University

ilahe.a1000@gmail.com

TAKE INTO ACCOUNT GENDER IDENTITY IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Key words: *gender identity, femininity, masculinity, gender analysis, education for sustainable development*

From ancient time, certain initial ideas about the role of women and men in the family and public life have emerged and different attitudes affected responsibilities of women and men, the division of labor their functions as sociological individuals. Even in later times, the notion of gender equality emerged as a critical approach from different views revealed a new, more humane and democratic approach thus, the concept of gender equality was born.

The concept of gender, used in the social sciences of Western countries since the 1960s, is associated with the analysis of gender's issues, especially the relationship between men and women. **It is a modern social science which is** an integral part of every aspect of the economic, social, daily and private life of individuals and societies, and of the different roles society assigns to men and women. "Gender differences" are biologically defined differences between men and women that reflect the enduring and unchanging biological characteristics of individuals in societies and cultures. According to research, the similarities between men and women outweigh the differences. Researchers even believe that the main difference between men and women is their role in reproduction. Being a man or a woman in society means not only having certain anatomical features, but also fulfilling one or another gender role defined by society. Thus, the social role of women and men in society is sometimes organized by society. The gender system reflects asymmetric cultural values and expectations addressed to people, regardless of gender. From birth, a person becomes an object of influence of the gender system. In the process of family

upbringing (in the form of parents and relatives), in the education system (in the form of educators and teachers in children's institutions), in the cultural process in general (from books and media), gender norms are formed in children's developmental behavior. Although the concept of gender expresses the same opinion for all societies, cultural and social views on gender equality are different. Of course, since both men and women have the same role in society, gender equality raises the issue of social organization without gender discrimination. Gender equality is a new perspective and a new worldview on women's and men's choice of position in society. Gender is a theory that encompasses gender asymmetry, gender relations, gender balance, gender values, gender studies, etc. as a reflection of social reality. Gender is a theory that encompasses gender asymmetry, gender relations, gender balance, gender values, gender studies, etc. as a reflection of social reality. Naturally, the ongoing political and social processes in the world have created conditions to change the view of a number of stereotypes. As a result, gender equality has become one of the key factors in the social democratic situation in society today. There are both social and pedagogical aspects to this. From a social point of view, gender equality creates equal opportunities for both gender, as well as certain opportunities, which in turn ensures the establishment of a more equal and humane society. Providing gender equality values in education will help build a healthier society in the future. The education process plays a special role in inculcating gender relations for students.

Like all sciences, gender studies are key components of scientific theory, it has principles, and methods. One of the main approach is taking into account gender identity.

Considering the gender identity as a crucial aspect of the culture that shapes our daily life. Today it becomes self-evident that gender identities and gender relations are significantly connected with the cultural progress since they determine the daily life of each person, family, workplace, and wider community. At the same time, global changes, especially social and economic turbulences push the cultural values toward this process. Considering education as a part of the culture for sustainable development should also be based on gender analysis. A gender

analysis, therefore, should provide information and inquiry about the social groups that would be affected by an initiative about their gender differences, gender identities, relationships, etc. In the presented paper we intend to shed some light on the gender identity of pupils, students and teachers both at comprehensive schools and university as they all should potentially be involved in the global processes of educational paradigm shift towards sustainability. From the point of view of gender, special scientific research once again proved that, the learning process should take into account not only the intellectual and social status of students, but also their gender. Such an approach should take into account gender differences in the perceptions and interests of boys and girls in the learning process, as well as the selection of appropriate teaching materials it is necessary to pay attention to the style of communication. Gender approach in modern education is based on the theory of gender identity developed by the American scientist S. Bem 30 years ago. This method helps to determine the degree of androgyny, femininity and masculinity in the structure of personality.

According to the theory, every human body has both biological and psychological characteristics of masculinity (masculinity-Latin masculinitus-male) and feminine (femininity-Latin femina-woman). Tədris prosesində tələbələrə gender identikliyinə əsasən yanaşma cinslərin şüur, psixika və beynin koqnitiv fəaliyyəti baxımından əsaslı fərqlərin olduğunu ortaya qoyur. This approach basically reveals that there are fundamental differences between the gender in terms of consciousness, psychology, and cognitive activity of the brain.

Thus, the introduction of new concepts in pedagogy, such as "masculinity", "femininity", "adroginity", "hyperfemininity", "hyper-masculinity" allows to evaluate the behavior of students on the basis of five models in terms of gender identity: 1) masculine model of behavior, 2) feminine model of behavior, 3) hyperphemic model of behavior, 4) hypermasculin model of behavior, 5) androgenic model of behavior.

Literature

- 1.K.C.Ağayeva Etika və gender: Sosial-əxlaqi davranışın təhlili Bakı – 2007
2. Journal of Teacher Education for Sustainability, vol. 19, no. 2, pp. 138–153, 2017 Gender Identity of Students and Teachers: Implications for a Sustainable Future
- 3.Azerbaijan Gender Information Center (gender-az.org)
- 4.Mollayeva E.Ə."Pedaqoji təmayüllü ali məktəb tələbələrinə gender bərabərliyi dəyərlərinin aşılmasının imkan və yolları" Ped. Elm dok. Dissert. 2018. ADPU.

Nilufər Şahhüseyn qızı Ağayeva

AMEA Naxçıvan Bölməsi

Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu

nuraagaoglu@gmail.com

NAXÇIVAN MÜƏLLİMLƏR İNSTİTUTUNUN ELMİ KİTABXANASININ YARADILMASI VƏ FƏALİYYƏTİ

Açar sözlər: *Naxçıvan, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, kitabxana, kataloq, informasiya*

Key words: *Nakhchivan, Nakhchivan Teachers Institute, library, catalog, information.*

Xalqımızın milli sərvəti kimi qiymətləndirilən kitabxanalar, həqiqətən də xalqımızın yaratdığı qiymətli tarixi-mədəni, ədəbi-bədii və elmi-fəlsəfi irsinin toplanıb qorunmasında, bəşər mədəniyyətinin qazandığı nailiyyətlərin nəsil-dən-nəsilə çatdırılmasında və cəmiyyətə intellektual-mənəvi potensialının artırılmasında misilsiz əhəmiyyət daşıyır. Kitab və kitabxanaları bir-birindən ayrılıqda təsəvvür etmək olmaz. Onlar arasında qarşılıqlı əlaqə qırılmazdır. Bu əlaqə əsrlərdən bəri davam etmiş, bütövləşmiş və əbədiləşmişdir. Müstəqillik əldə olunduqdan sonra Azərbaycanda eləcə də Naxçıvan Muxtar Respublikasında digər mədəni maarif müəssisələri kimi kitabxana işinin təşkili sahəsində bir sıra addımlar atılmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən ali təhsil qurumlarından biri də Naxçıvan Müəllimlər İnstitutudur. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 13 iyun 2000-ci il tarixli sərəncamına əsasən Naxçıvan Politeknik Texnikumunun bazasında Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Naxçıvan filialı yaradılmış (1) və 3 il filial kimi fəaliyyət göstərdikdən sonra bu təhsil ocağı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 26 avqust 2003-cü il tarixli Qərarı ilə müstəqil ali məktəb statusu almışdır (4). Ötən illər ərzində Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun fəaliyyəti genişləndirilmiş, alitəhsilli kadrların hazırlanması sahəsində bir sıra nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bu dövrdə institut ixtisaslı müəllim kadrları ilə təmin edilmiş, ali təhsil ocağının binası yenidən qurulmuş və maddi-texniki bazası və struktur bölmələri gücləndirilmişdir.

2000-ci ildən fəaliyyətə başlayan Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun kitabxanası İnstitutun aparıcı struktur bölmələrindən biri olub çap əsərlərinin və digər informasiya daşıyıcılarının toplayıb mühafizə edən, onların sistemli istifadəsini təşkil edən muxtar respublikada elmi kadrların hazırlanmasında xüsusi rol oynayan elmi mərkəzdir. Kitabxananın fəaliyyət göstərdiyi əsas kontingent -professorlar, elmi işçilər, müəllimlər və tələbələrdir. Kitabxananın fondu Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi tərəfindən hədiyyə olunan kitablar vasitəsi ilə institut əməkdaşlarının nəşr etdirdikləri kitablar hesabına, abunə, məcburi nüsxə və hədiyyələr yolu ilə komplektləşdirilir (5).

2004-cü il 12 yanvar tarixində Azərbaycan Respublikası prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” (2) sərəncamına əsasən Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun kitabxanasına Azərbaycan və dünya yazıçılarının əsərlərindən 5000-dən çox kitab və xalq ədəbiyyatı (3, s.42) pulsuz olaraq hədiyyə olunmuşdur.

Kitabxana rəhbərliyi tərəfindən hər il İnstituta yeni qəbul olunmuş tələbələr kitabxana ilə tanış olunur. Kataloqların sistemli şəkildə işlənməsi və tərtibi işləri aparılır, kitabxanaya daxil olan kitablar yenidən bərpa edilərək oxucuların istifadəsinə verilir. Kitabxanaya yeni daxil olan ədəbiyyatların siyahısı müntəzəm olaraq hər ay elanlar güşəsinə vurulur, kafedra və dekanlıqlara paylanılır. Oxu zallarında oxuculara yüksək səviyyədə xidmət göstərilir. Dövri mətbuatda çıxan mühüm və maraqlı məlumatlarla oxucular tanış edilir və qeydiyyat aparılır. Fondun elektron resurslarla təminatı həyata keçirilir. Kitabxana muxtar respublikanın bir çox kitabxanaları ilə informasiya mübadiləsi aparır. Kitabxananın strukturuna 2 ümumi fond 2 oxu zalı daxildir. Ümumi fondlardan əsas olanı İnstitutun alt mərtəbəsində yerləşir burada nadir qorunan kitablar saxlanılır. Digər ümumi fond isə 1 mərtəbədə yerləşir ki, buradan da hamı istifadə edə bilər. Oxu zalları elektron və ümumi oxu zalı olaraq 2 yerə ayrılır. Oxucular elektron oxu zalında elektron kitabları əlifba sırası ilə elm sahələrinə uyğun şəkildə əldə edə bilərlər. Kitabxananın fondunda ümumi olaraq 10824 nüsxə kitab var ki, bunlardan 9153 nüsxəsi latın 1671 nüsxəsi isə kiril əlifbasıdır. Qeyd olunan kitablardan 6680-i elmi, 4144 nüsxəsi isə bədii ədəbiyyatdır. Kitabxanada xarici dildə kitabların

sayı 947 nüsxədir. 2020-ci ildə fonda 658 sayda yeni kitab daxil olmuşdur. Həmin kitablardan 73-ü Ali Məclis, 485-i isə İnstitut əməkdaşları, 100-ü isə digər təşkilatlar və şəxslər tərəfindən hədiyyə olunub. Həmçinin kitabxanada 302 sayda kitabça var. Bunlardan 187-si avtoreferat, 88-i proqram, 27-i dissertasiya və elmi-tədqiqat materiallarıdır. Kitabxanada elektron oxu zalında fəaliyyət göstərməkdədir. Burada oxuculara xidmət müasir informasiya texnologiyaları, o cümlədən internet şəbəkəsindən istifadə oxucuların ixtiyarına verilib. Hazırda elektron oxu zalında internet şəbəkəsinə qoşulmuş 13 komputer var. Kitabxananın elektron fondunda 2498 ədəd elektron resus saxlanılır. Bu materialların hamısı elektron oxu zalında olan komputerlərin elektron bazasına yerləşdirilmişdir. 2020-ci il ərzində elektron oxu zalından 64, ənənəvi oxu zalından isə 454 nəfər istifadə edib. Ümumilikdə isə indiyədək kitabxananın oxu zallarından 3765 nəfər oxucu istifadə edib. Qeyd etmək istərdik ki, ənənəvi oxu zalında 11 adda daimi və müvəqqəti güşə fəaliyyət göstərir. Bunlara “Ümumilli lider”, “Böyük yolun davamçısı”, “Naxçıvan Muxtar Respubli-kasında elm: 95 il”, “Oxunması zəruri olan kitablar”, “Şəhidlər unudulmur”, “Yeni nəşrlər”, “Dövri mətbuat” “İnstitut əməkdaş-larının əsərləri”, “Miniatür kitablar”, “Ensiklopedik nəşrlər” və. s aiddir.

Kitabxanaya 9 adda qəzet və jurnal daxil olur. Bunlara “Xalq qəzeti”, “Azərbaycan müəllimi”, “Şərq qapısı qəzeti”, “Azad Azər-baycan” qəzetləri, “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”, “AMEA Naxçıvan Bölməsi elmi əsərlər”, “Kurikulum”, “Xəbərlər NMI” jurnalları daxildir. 2020-ci ildə Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu haqqında kitabxanaya daxil olan mətbuata əsasən 12 material dərc olunmuş və həmin materiallar kitabxanada qeydiyyatla alınmışdır (5).

Kitabxana rəhbərliyi tərəfindən həyata keçirilən bütün işlər Azərbaycan Respublikasının “Kitabxana işi haqqında” Qanun və Kitabxananın Əsasnaməsinə uyğun olaraq yerinə yetirilir. Hər il davamlı olaraq kitabxananın rəhbərliyi və əməkdaşları tərəfindən bir sıra tədbirlər həyata keçirilir. Kitabxana əməkdaşları tərəfindən 2020-ci ilin oktyabr ayında İnstitutun foyesində **“Qarabağ Azərbaycandır!”** adlı güşə təşkil olunmuş tələbələrin həmin güşə ilə yaxından tanış olması prosesi həyata keçirilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədri Vasif Talibovun 28 avqust 2017-ci il tarixli Sərəncamına əsasən Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Elmi Kitabxanasında “Oxunması zəruri olan kitablar”ın (6) siyahısına daxil olan kitabların sərgisi təşkil olunmuş və müntəzəm olaraq institut rəhbərliyi, kitabxana əməkdaşları və tələbələrin iştirakı ilə kitabxanada kitabların müzakirələri təşkil olunmuşdur. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi “Oxunması zəruri olan kitablar”ın olduğu davamlı bir güşə kitabxananın oxu zalında nümayiş olunmaqdadır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 16 may 2018-ci ildə (7) Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun yeni binasının açılışını etmişdir. İnstitutun yeni binada fəaliyyət göstərməsi kitabxananın daha çox inkişaf etməsi və fondların zənginləşdirilməsi işini asanlaşdırmışdır. Bərpa işlərindən sonra Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunda müasir standartlara cavab verən texniki avadanlıqların olması kitabxana işinin inkişafına yaxından köməklik etmişdir.

Hazırda Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Elmi kitabxanasında müntəzəm olaraq elmi konfranslar, seminarlar, kitab təqdimatları, ziyalılarla görüşlər təşkil olunur. Bütün bu tədbirlərin keçirilməsinin nəticəsində muxtar respublika mühitində yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlanır. Ümumiyyətlə Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Elmi kitabxanası 20 illik fəaliyyəti dövründə yeni elmi nəsillərin formalaşmasında yaxından iştirak edərək digər kitabxanalar kimi muxtar respublikada yüksək ixtisaslı kadr hazırlığında mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Naxçıvan filialının yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 14 iyun 2000-ci il
2. Azərbaycanda kütləvi çap məhsullarının latın qrafikası ilə çap olunması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Azərbaycan qəzeti 14 yanvar 2004-cü il.
3. Behbudova A. Naxçıvan Muxtar Respublikasında elmi kitabxanaların tarixi və inkişafı. Naxçıvan: “Əcəmi”, 2015, 96 s.
4. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, 26 avqust 2003-cü il.

5. Oxunması zəruri olan kitabların siyahısı. “Şərq qapısı” qəzeti 29 avqust 2017-ci il.
6. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun hesabatı (2015-2020)
7. <http://naxcivantv.az/index.php/news/12382-nax%C3%A7%C4%B1van-m%C3%BC%C9%99lliml%C9%99r-institutu-yeni-binada-f%C9%99aliyy%C9%99t%C9%99-ba%C5%9Flay%C4%B1b-video.html>

Aygün Atəş qızı Kərimli
Bakı Dövlət Universiteti
aqilinsan@yahoo.com

ZORAKILIQ ANLAYIŞI VƏ ONUN NÖVLƏRİ

Açar sözlər: *zorakılıq, istismar, zorakı davranışlar, kollektiv zorakılıq, bullying*

Key words: *violence, abuse, violent behavior, collective violence, bullying*

Zorakılıq dedikdə, sözün özündən də göründüyü üzrə, zor işlətmək, zor tətbiq etmək, zor vasitəsilə haqsızlıq, özbaşınalıq, zülm etmək və s. başa düşülür (2, s.12). Müxtəlif mənbələrə nəzər saldıqda zorakılığa verilən təriflərin sayca çoxluğunu görə bilərik. Bunlardan bəzilərinə nəzər salaq.

Zorakılıq başqalarına münasibətdə məcburetmə formalarının tətbiq edilməsidir (1, s.152). Zorakılıq–güc və təzyiq göstərməklə insanların fiziki və ya ruhi cəhətdən zərər görməsinə səbəb olan bütün fərdi və ya qrup halında olan davranışlardır (5). Zorakılıq – fiziki və ya psixoloji olaraq kobud rəftarın, təhqirin, sui–istifadənin, qayğısızlığın və ya etinasız münasibətin, istismarın, o cümlədən seksual sui – istifadənin hər cür formasıdır (3, s.5).

Zorakılığın mahiyyətinə müxtəlif aspektlərdən yanaşılaraq Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) tərəfindən də zorakılığa müxtəlif təriflər verilmişdir. Ümumi mənada zorakılıq, sahib olunan güc və ya qüdrətin, yaralanma və itki ilə nəticələnən və ya nəticələnmə ehtimalı yüksək olan formada başqa bir insana, özünə, bir qrupa və ya bir cəmiyyətə qarşı təhdid yolu ilə və ya şəxsən tətbiq olunmasıdır (6). Zorakılıq – fiziki güc və qüvvətin məqsədli şəkildə insanın özünə, başqasına, bir qrupa və ya birliyə qarşı fiziki zərərə, ya da fiziki zərərlə nəticələnmə ehtimalını artırmasına, psixoloji zərərə, ölümə, inkişaf problemlərinə, yaxud deprivasiyaya səbəb olacaq formada hədələyici tərzdə və ya həqiqətən işlədilməsidir (ÜST, 2002) (4, s.82). Zorakılıq – özünə, digər şəxsə, bir qrup insana, icmaya yönələn və nəticədə cismani zədələr, ölüm, psixoloji travma, inkişafın pozulması və ya digər formada zərər vuran (yaxud böyük ehtimalla güman olunan) həqiqi və ya hədə

şəklində qəsdən edilən fiziki qüvvə və ya səlahiyyətin tətbiq edilməsidir (ÜST, 2017) (3, s.5).

“Zorakılıq” və “zorakı davranış” anlayışlarını bir-birindən fərqləndirmək üçün onların hər birinin ayrı-ayrılıqda növlərinə və mənalılarına nəzər salaq. Belə ki, zorakılığın üç növü vardır: insanın özünə qarşı etdiyi zorakılıq, başqasına qarşı etdiyi zorakılıq və kollektiv zorakılıq.

İnsanın özünə qarşı olan zorakılıq halları içərisində insanın özünə qarşı bilərəkdən etdiyi və hər hansı fiziki zədələnmə, yaralanma ilə nəticələnən və ya nəticələnmə ehtimalı olan bütün davranışları, eyni zamanda özünü aşağılamağa və alçaltmağa meyilli rəftarı, suisidal davranışları və s. kimi bütün hallar nəzərdə tutulur.

İnsanın başqasına qarşı olan zorakılığı dedikdə isə, buraya fiziki istismar (fiziki işgəncə, uşaq istismarı, ailədaxili zorakılıq, heyvanlara yönələn şiddət və s.), cinsi istismar (insan ticarəti, incest, uşaqların cinsi istismarı, təcavüz, heyvanların cinsi istismarı və s.), psixoloji istismar (psixoloji işgəncə, hədə-qorxu, hörmətdən salma və s.), iqtisadi istismar (başqasının iqtisadi azadlığını məhdudlaşdırmağa yönələn ixtiyari davranış nəzərdə tutulur) və s. kimi bütün hallar daxildir. Buraya həmçinin ən aktual məsələlərdən biri olan, “bullying” kimi adlandırılan tay-tuş zorakılığı da aiddir. Bullying adətən uşaqlar, yeniyetmələr arasında olan “zəif” görünəni alçaltmaq, ələ salmaq, vurmaq, döymək və s. kimi halları özündə birləşdirir.

Kollektiv zorakılıq anlayışı isə özündə bütün növ qruplaşma-lararası baş verən zorakılıq hallarını ehtiva edir. Məsələn: siyasi iğtişaslar, polis zorakılığı, məhbus istismarı, insanlar və heyvanlar üzərində qanunsuz aparılan təcrübələr və s. (2, s.15).

Zorakı davranışların isə öz növbəsində dörd növü vardır: fiziki, cinsi, psixoloji və iqtisadi zorakı davranışlar. Fiziki zorakı davranışlar – cəzalandırma, qorxutma, hökmetmə məqsədilə fiziki gücün və ya silahdan istifadənin tətbiq edilməsilə hər hansı bir şəxsə, qrupa və ya kütləyə qəsdən vurulan zədə və ya travmadır. Buraya hər hansı bir şəxsi fiziki ehtiyaclardan məhrum etmək (işiq, qida, yuxu və s.), ona fiziki məhdudiyyətlər yaratmaqla hərəkətinə əngəl törətmək (ip, zəncir və s. bağlamaqla) və s. kimi hər növ zorakı davranışlar da aiddir.

Cinsi yaxud seksual zorakı davranışlar dedikdə, seksual həzz duymaq məqsədilə bir şəxsin digər bir şəxsə qarşı həmin şəxsin istəyi və arzusu olmadan edilən cinsi əlaqəyə məcburetmə, zorlama, seksual şirnikləndirmə, əxlaqsızlığa məcburetmə və s. kimi davranışlar nəzərdə tutulur.

Psixoloji və ya emosional zorakı davranışlara hər hansı bir şəxsi, qrupu və ya kütləni nəzarətdə saxlamaq üçün onlara qarşı edilən təqib, təcrid, təhqir, hədə-qorxu gəlmək və s. kimi davranışlar aiddir.

İqtisadi zorakı davranış dedikdə, hər hansı bir yolla bir şəxsin, qrupun və ya kütlənin iqtisadi azadlığının məhdudlaşdırılmasını tələb edən hər növ davranış nəzərdə tutulur. Buraya həmçinin başqasının işləməsinə əngəl törətmək və ya zorla işlətmək, diləndirmək, başqasının mülkü üzərində vəsatət qaldırmaq və s. kimi davranışlar da aiddir (2, s.14).

Ədəbiyyat

- 1.Cavadov R.Ə. Ekstremal şəraitlərdə psixoloji xidmət / R.Ə. Cavadov, G.B.Tağıyeva – Bakı: ADPU, – 2006. – 259 s.
- 2.Kərimli A.A. Zorakılığa məruz qalmış yeniyetmələrin adaptasiyasının sosial-psixoloji xüsusiyyətləri: / magistr dis. / – Bakı, 2019. – 81 s.
- 3.Uşaq və yeniyetmələrə yönəlmiş zorakılıq hallarının qarşısının alınması üzrə metodik vəsait/tərt. ed. Ş.İsmayılova, G.Həsənova, S.Babazadə, A.Balayeva, K.Ağayeva – Bakı: –2017. – 60 s.
- 4.Zara A.P. Aile İçi Şiddet Konusunda Bir Derleme // M.İnce – İstanbul: Türk Psikoloji Yazıları, – 2008. – s. 81 – 94.
- 5.<https://slideplayer.biz.tr/slide/2842537/>
- 6.https://www.academia.edu/12701978/%C5%9Eiddet_Kavram%C4%B1_ve_Kad%C4%B1na_%C5%9Eiddet

Fidan Nadir qızı Əlizadə

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
piriyeva.fidan@inbox.ru

MOLLA VƏLİ VİDADİNİN “MÜSİBƏTNAMƏ” POEMASI

Açar sözlər: janr, lirik, tarixi, misra, poema

Key words: *genre, lyric, historical, hemistich, narrative poetry*

XVIII əsrdə tarixi mənzumələr ayrıca bir janr olaraq diqqəti cəlb etməkdədir. Bunlardan “Əhvali-Şirvan” və “Müsibətnamə” poemalarını xüsusi qeyd etmək istədik. Həmin dövrün ən mühüm ədəbi və tarixi əsərlərindən biri Molla Vəli Vidadiyə məxsus “Müsibətnamə” və ya “Gəl, könül, bir ibrət al, bu gərdişi-dövrənə bax” adlı poemadır. Poemanın tarixi mənzumə hesab edilməsinin səbəbi real hadisələrə əsaslanaraq yazılmasıdır. Hadisələr Şəki xanlığında baş verən ictimai-tarixi olaylarla bağlıdır. Daha doğrusu, poemanın “Müsibətnamə” adlandırılmasının səbəbini mövzusunun Şəki xanı Hüseyn xan Müştəqın öldürülməsi hadisəsi təşkil etməsidir. Əsərin janr baxımından adlandırılmasına gəldikdə isə müxtəlif araşdırmalarda və toplularda çeşidli təqdimatlara rast gəlirik:

1. Tarixi mənzumə;
2. Poema; (Vidadi, 2004, s. 10)
3. Muxəmməs; (Mustafayeva, 2018, s. 26)
4. Tarixi-epik dastan və s. (Vidadi, 2004, s. 11)

Bu cür janr qarışıqlığına səbəb əsərin XVIII əsr poetikasını daha çox sinxron planda təqdim etməklə bağlıdır. Çünki poema və tarixi-epik dastan ifadələri müasir ədəbiyyatşünaslıq üçün səciyyəvi olan terminlərdir. Fikrimizcə, əsərin tarixi mənzumə adlandırılması daha məqsədə uyğundur.

Nizami Xudiyevin tədqiqatlarında “Müsibətnamə” əsəri haqqında qeyd edilir: “*M.V.Vidadi yarım əsrdən artıq poetik yaradıcılıqla məşğul olmuş, görünür, zəngin irs qoyub getmişdir, lakin mənbələrdə şairin, demək olar ki, çox az əsəri mühafizə edilmişdir: buraya qəzəllər, muxəmməslər, “Müsibətnamə” mənzuməsi, maddeyi-tarixlər, qoşmalar, gərayilər və bayatılar daxildir*”. (Xudiyev, 2012, s.400) Sitatdan göründüyü kimi,

janrlarla birlikdə sadəcə bəhs etdiyimiz şeirin adı təqdim olunmuşdur. Yəni qəzəl, mütəəzzəl, maddə-tarix, qoşma, gəraylı, bayatı və “Müsibətnamə” mənzuməsi! Ümumilikdə mənzumə anlayışı bütün bu janrları ehtiva etməkdədir. Bu şeirin xüsusi olaraq seçilib vurğulanmasının səbəbi isə onun daha çox məzmunu və Molla Vəli Vidadi yaradıcılığında, XVIII əsr Azərbaycan tarixində və poeziyasında xüsusi çəkiyə malik olması ilə bağlıdır. Bəzən bu əsər ittihamnamə olaraq da təqdim edilir: *“Bu tarixi-epik dastan əsrin ictimai ədalətsizliklərinə qarşı yazılmış bir ittihamnamədir. Vidadi poemada dəbdə olan məsnəvi əvəzinə mütəəzzəl formasından istifadə etsə də, şairi qəfiyə tapmaqda, epik təhkiyəni davam etdir-məkdə məhdudlaşdırma bilməmişdir. O, yeri gəldikcə qəhrəman və hadisələrə öz münasibətini bildirir, dostluğu, fədakarlığı, mərdliyi, cəsurluğu, insanpərvərliyi təbliğ edir”*. (Vidadi, 2004, s. 11) Göründüyü kimi, eyni bir abzas daxilində bir şeirin müxtəlif janr səciyyəsi ilə tanınması onun arxitektônicasindən, məzmun xüsusiyyətlərindən, həmçinin epik təhkiyə üslubuna uyğun qurulmasından irəli gəlir.

Qeyd etdiyimiz kimi, əsər lirik-epik üslubdadır, yəni hər iki növün əlamətlərini daşımaqdadır. Giriş hissə səciyyəsi daşıyan ilk bəndlərdə dünyanın bivəfalığı, həyatın müvəqqəti olması ilə bağlı fikirlər səsləndirilir:

*Gəl, könül, bir ibrət al bu gərđişi-dövrənə bax,
Cami-heyrətdən dəmi məxmər olub məstanə bax
Tut təfəkkür dəmənin bir dəmi dili-heyrənə bax,
Kimsəyə qılmaz vəfa bu dəhri-bipayanə bax,
Olma mə'murinə rəqib, axiri virənə bax.*

*Bivəfadır, mülki-dünya malına aldanma çox,
İzzü cahü dövləti iqbalına aldanma çox,
Tutma ümmid əqlü fəhm əhvalına aldanma çox,
Qövmü qardaşı rəfiq əqvalına aldanma çox,
Hər biri bir rəməz ilə səndən olur biganə bax.*

(Vidadi, 2004, s. 74)

Ənənəvi olan bu hissə pəndnamə və ustadnamələrlə məzmun baxımından səsləşir və daha çox şairin dünyanın faniliyi haqqında lirik hisslərinin ifadəsinə çevrilir.

Bundan sonra isə təhkiyə hissəsi başlayır və şair oxucunu qəmli bir hekayətə hazırlayır:

*Dinlə, ey tuğyani-möhnət, bir rəvayət söyləyim,
Didələr gıryan edən şərhi-məlamət söyləyim,
Dərdi-bidərmanü daği-binəhayət söyləyim,
Bu sözə nisbət sənə gəl bir hekayət söyləyim.
Lütf edib qıl bir nəzər bu müxtəsər dəstanə bax.*

(Vidadi, 2004, s. 74-75)

Sonuncu misrada işlənən dastan sözü əslində türk xalqları qəhrəmanlarının həyat mübarizəsini əks etdirən arxaik dastanlarla səsleşərək, onlardan müəyyən izlər daşıyır, həm də mətndə işlənən rəvayət, hekayət sözlərinin sinonimi kimi çıxış edir. Beləliklə, “Müsibətnamə” mənzuməsi lirik-epik bir əsər kimi diqqəti cəlb edir. Əsər boyu tərənnüm və təhkiyə bir-birini əvəz edir. Şəki xanının təsviri zamanı tərənnüm elementləri üstünlük təşkil edir.

Əsərdə Qarabağ xanlığı ilə bağlı məlumatlar verilir və İbrahim xan da Şəki xanının düşməni kimi təqdim edilir.

Əslində bu əsər Azərbaycan xanlıqlarının çəkişmələrini, vahid dövlət uğrunda mübarizələrini, lakin hər birinin qurbana çevrilməsini, bütünlükdə millət adına qəmli və kədərli bir tarixin təsviridir.

Ədəbiyyat

1. Molla Vəli Vidadi. Əsərləri. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004
2. Mustafayeva Nailə. XVIII əsr Azərbaycan müxəmməsçiliyinin səciyyəvi xüsusiyyətləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Elmi Əsərlər. №1 (6), 2018
3. Xudiyev Nizami. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012

Aydan Xasay qızı Davudlu

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
davudova_d@bk.ru

MƏİŞƏT ZORAKILIĞI PROBLEMİ AZƏRBAYCANDA

Açar sözlər: *zorakılıq məişət zorakılığı, qanun, Azərbaycanda zorakılıq*

Key words: *violence domestic violence law violence in Azerbaijan*

Zorakılıq insanın özünə və ya başqa bir şəxsə və ya hansısa qrupa qarşı yönəltdiyi, həqiqi və ya hədə şəklindəqəsdən fiziki gücün və səlahiyyətin tətbiq edilməsidir. Azərbaycanda çox geniş yayılmış gender problemidir, ailə münasibətlərində olan bir insanın digər insana nəzarət etmək, onu hədələmək təhqir etməkvə qorxu hissi yaratmaq məqsədilə getdikcə daha çox təkrarlanan fiziki, mənəvi, şifahi formada özünü biruzə verən təhqir və təhdiddir. Aparılan tədqiqatlara əsasən məişət zorakılığının əsas qurbanları qadınlar olsalar da yalnız qadınlara aid deyil çünki kişilər və uşaqlar da məişət zorakılığına məruz qalırlar. Məişət zorakılığına məruz qalanların 95%-ni qadınlar təşkil edir.

Əsas Problemlər-Bizim cəmiyyətimizdə güc və səlahiyyətin daha çox kişinin əlində cəmləşməsi, qadının kişiyə təbə olması, eyni zamanda cəmiyyətdə mövcud olan müəyyən inanclar və ya adətlərimiz var ki, zorakılığa bəraət qazandırır. Zorakılıq zamanı qohumlar, qardaşlar, qonşular çox vaxt zorakılığa məruz qalan şəxsə əhəmiyyət vermir və günahı çox vaxtda zorakılığa məruz qalan şəxsə görür, eyni zamanda zorakılıq xəbərləri çox vaxt vaxt mətbuat tərəfindən heç işıqlandırılmır. Zorakılıq qurbanları cəmiyyət içərisində də dəstək görə bilmir bəziləri bunu gizlətsə də bəziləri polis orqanlarına müraciət edib zorakılıqdan canını qurtarmağa çalışır lakin bu zamanda polis zorakılıq göstərən şəxslə zorakılığa məruz qalanı barışdırmağa səy göstərir və ya şikayətlərə ciddi əhəmiyyət verilmir elə bunun nəticəsi ki təəssüf ki bu şikayətlərin çoxu qadın cinayətləri ilə bitir.

1. Rəsmi və səlahiyyətli orqanlar tərəfindən düzgün icra edilmir.
2. Ailədə psixi, iqtisadi sosial zorakılıq məsələsinə önəm verilmir.

3. Qanunda heç bir zorakılıq halı əgər sonunda ölüm baş verməyibsə cinayət sayılmır.

4. Zorakılığın qarşısının alınmasına dair Milli Strategiya təsdiq edilməyib.

5. Zorakılıq ilə bağlı qanunda nəzərdə tutulan zorakı şəxsə verilən mühafizə orderində ciddi əksikliklər vardır belə ki yerli icra hakimiyyəti orqanları bu işdə qeyri peşəkar davranır və ciddi pozuntular müşahidə edilir.

6. Zorakılığa məruz qalan şəxslərə göstərilən sosial xidmətlər, dəstək mərkəzləri və sığınacaqlar eyni zamanda qaynar xəttin olmaması ən ciddi problemlərdən biridir.

Problem necə həll edilə bilər?

Məişət zorakılığının qarşısının alınması cəmiyyətin və dövlətin ortaq problemidir və bugün də cəmiyyətdə bu məsələyə sosial yüklü bir bəla kimi baxılır, dövlət əhəmiyyətli hadisə deyil halbuki olmalıdır. Ölkəmizdə şiddətə məruz qalanların çox zaman rəsmi statistikasının olmaması, onların müdafiəsində əksikliklərin olması, polis orqanlarında məhkəmələrdə zorakılıq hallarına ciddi əhəmiyyət verilməməsi və bununla bağlı hələ də bir çox dövlətin zorakılıqla mübarizədə xüsusi fəaliyyət planlarının olmaması və bu sahədə göstərilən dəstək əksikliyi əsas problem kimi izah edilmişdir. Bu sahədə aparılan araşdırmalar, statistiklara nəticəsində ortaya çıxan odur ki, zorakılığa məruz qalan qadınların təhlükəsizliyinin qorunması və buna dair tədbirlər dövlət tərəfindən təcili edilməlidir. Bunun yanı sıra rəsmi qurumların fəaliyyəti, cəmiyyəti bilinçləndirəcək təhsil fəaliyyəti, şiddətlə bağlı medyada daim paylaşmaq və bunu daim cəmiyyətlə bölüşmək, zorakılıq aktlarına biganə qalmamaq, xüsusən qadının qadına dəstəyi həm kişinin həm də bütün cəmiyyətin zorakılıq hadisəsinə biganə qalmamasına və bununla mübarizəyə şərait yaradacaqdır. Ayrıca qadın sığınma evlərinin sayını artırmək və qadınlara daha faydalı vəziyyət gətirmək, qadına psixoloji və ya hüquqi dəstək verən mərkəzlərin fəaliyyətində dəstək vermək, psixi və tibbi yardımları genişləndirmək zorakılıqla mübarizədə uğurlu olacaqdır. Eyni zamanda zorakılıq qurbanı şəxslərin xüsusən də qadınların iş həyatında qazandırılması dövlətin prioritet məsələsi olmalıdır, çünki

statistika göstərir ki, qadının çalışdığı vəziyyətlərdə zorakılıq halları daha az baş verir. Bir digər məsələ odur ki qadına şiddət əsas ailənin deyil cəmiyyətin problemi və bu problemi fərdi şəkildə ələ almaq və dəyərləndirmək yalnız olar. Çünki bu zorakılıq probleminin tək tərəfli həll edilməsi mümkün deyil bunun bir şiddət görən bir şiddət göstərən və bir də buna şahidlik edən cəmiyyət tərəfi var elə cəmiyyətin vəzifəsi bu nöqtədən sonra başlayır çünki zorakılığa məruz qalan qadın qınağa yalnızlaşdırılmağa ailə qohumlar tərəfindən məsləhətlərə və ya məhkəmə polis orqanları tərəfindən barışdırılmağa yox, dəstəklənməyə və bununla birgə mübarizə aparmağa çalışılmalıdır.

Unutmamalıyıq ki, heç bir zorakılıq halı şəxsi məsələ deyil artıq bütün cəmiyyətin problemi və bunu görüb susursansa zorakılıq göstərən şəxsdən heç bir fərqin olmur və heç bir səbəb kişi, qadın, uşaq, ahıl və ya heyvan ümumiyyətlə hər hansı bir canlıya zorakılıq göstərməyə səbəb deyil.

Ədəbiyyat

1. [http://femida.az/az/news/125381/azerbaycanda-meiset-zoraki ligini-yaradan-problemler](http://femida.az/az/news/125381/azerbaycanda-meiset-zoraki-ligini-yaradan-problemler)
2. <https://bakuresearchinstitute.org/az/domestic-violence-a-common-problem-of-state-and-society/>
3. https://www.isim.az/upload/File/docs/Meishet_zorakiligina_meruz_qal_mish_shexslere_tibbi_xidmet_gosteren_mutexessislər_ucun_metodik_v_esait.pdf?time=1576827266
4. <https://isim.az/upload/File/docs/2017.pdf>
5. <https://rm.coe.int/ic-explanatory-ic-aze-web/16808e9a39>

Nərminə Namiq qızı Gülaliyeva

Xəzər Universiteti

narmin.gulaliyeva@khazar.org

İNKLÜZİV TƏHSİL ÜÇÜN MÜƏLLİMLƏRİN PEŞƏKAR BACARIQLARININ FORMALAŞMASININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: *təhsil, sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər, pedaqoji proses, pedaqoji kadr*

Key words: *education, persons with disabilities, pedagogical process, pedagogical staff*

Bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi üçün bütün uşaqlara kömək göstərməyə hazır olan müəllim kadrlarının hazırlanması olduqca vacibdir. Ən çətin, lakin şərəfli bir peşə olan müəllimlik hələ qədimdə “peyğəmbərlik peşəsi” adlandırılmışdır. Müəllim əməyinin nəticəsində cəmiyyət formalaşır, savadlı, bilikli, dünyagörüşlü, nümunəvi əxlaqa malik insanlar yetişir. Onların səyi ilə cəmiyyət daha da irəliləyir, daha böyük nailiyyətlər əldə edilir. Müəllim cəmiyyətin hər bir üzvünü – sağlam, ya sağlamlıq imkanı məhdud, fərqi yoxdur-eyni məsuliyyət və qayğı ilə həyata hazırlayır.

Hazırda ölkədə sağlamlıq imkanları məhdud-əliliyi olan 57 mindən çox uşaq var. Onlardan 1105-i xüsusi təhsil məktəblərində, 2664-ü xüsusi internat məktəblərində təhsil alır. 7750-yaxın evdə təhsilə, 268 nəfər isə inklüziv təhsilə cəlb edilmişdir. Inklüziv təhsilin özəlliklərindən biri budur ki, ümumtəhsil məktəbləri və uşaq bağçalarının müəllim və tərbiyəçi ilə yanaşı, müəllim və tərbiyəçi köməkçisi də fəaliyyət göstərməlidir. Bu məqsədlə də İnkişaf Proqramı çərçivəsində Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə 28 müəllim köməkçisi və 28 tərbiyəçi köməkçisi olmaqla 56 əlavə ştat ayrılmışdır. Pedaqoji prosesin əsas subyekti olan müəllimin rolu inklüziv təhsildə, daha doğrusu əlil uşaqların təlim-tərbiyəsində daha önəmlidir. Uşaq üçün ən yaxşı nümunə onun müəllimidir. Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar üçün müəllim pedaqoji işçidən, tərbiyəçidən daha çox dost, həmdəm, arxa olmalıdır. Əgər sağlam uşaqlarla işləyən

müəllimdən, təlim, təhsil, tərbiyə və formalaşma proseslərini idarə etmək tələb olunursa, inklüziv təhsildə bunlara səriştəlilik də əlavə olunur. Müəllim bu zaman yalnız təlim-tərbiyənin təşkili və idarəedilməsinə, zəruri anlayış və biliklərin öyrədilməsinə deyil, uşağın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına və özünü təcrid olunmuş deyil, tamhüquqlu şəxsiyyət kimi hiss etməsinə şərait yaratmalıdır. Müəllim təkcə öz biliyini verməklə kifayətlənməməli, əqli və ya fiziki çatışmazlıqlarından asılı olmayaraq, bütün uşaqlara sevgi və diqqət aşılmalı, onlara həyatı sevdirməli, onun gözəlliklərindən zövq almaqla yanaşı, özlərinin də bir gözəlik yaratmağa qadir olduqlarını hiss etdirməli, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri, ictimai dəyərləri qəbul edərək sayğı ilə yanaşmalıdır.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uş aqlarla effektiv ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılması üçün tərbiyəçi müəllim aşağıdakı problem xarakterli məsələləri həll etməyə çalışmalıdır:

- ✓ onun şəxsi fikir və tövsiyələrinin dərk edilməsi üçün uşaqlara geniş imkanlar yaratmalıdır;

- ✓ tədris-təlim prosesində məlumatların tam və aydın tərzdə qavranılması üçün uşaqlarda bacarıqlar inkişaf etdirilməlidir;

- ✓ uşağın böyüklərin nitqini tam başa düşülməsi təmin olunmalıdır.;

- ✓ verbal və qeyri-verbal nitq arasındakı uyğunluq gözlənilməli və inkişaf etdirilməlidir.

Uşaqların davranışını idarə etmək tərbiyəçi müəllim üçün vacib məsələdir. Uşağın davranışına təsir edəcək üsullardan biri də modelləşdirmədir. Modelləşdirmə prosesi uşağa gördüklərini öyrətməkdir. Odur ki, tərbiyəçi modelləşdirmə üsulundan səmərəli istifadə etməlidir. Modellər xüsusilə faydalıdır, çünki modeli müşahidə edərkən davranışı təkrarlamağı öyrənən uşaq bu prosesdən vərdislər haqqında çox informasiya qazanır.

Mütəxəssislər xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla iş zamanı kütləvi məktəb müəllimlərinin fəaliyyətində aşağıdakı problemlərin kəskin şəkildə müşahidə edildiyini qeyd edirlər:

1. Peşəkar xarakterli problemlər;
2. Psixoloji xarakterli problemlər;
3. Metodiki xarakterli problemlər.

Müəllimlərin inklüziv təhsilə psixoloji hazırlığı dedikdə, onun strukturu aşağıdakı kimidir:

- İnkişafında müxtəlif tipli çatışmazlıqlar olan uşaqları emosional cəhətdən qəbul etməyə hazırlıq;
- İnkişafında müxtəlif tipli çatışmazlıqlar olan uşaqları tədris fəaliyyətinə qoşmağa hazırlıq;
- Öz pedaqoji fəaliyyətindən razılıq və s.

Inklüziv təhsildə müəllim pedaqoji prosesi elə təşkil etməlidir ki, uşaqlar özlərinin çatışmazlıqlarını hiss etməsinlər, onlarda aqres-sivlik, küskünlük, təcrid olunma, ünsiyyətdən qaçma halları yaran-masın. Müəllim belə uşaqların ailələri ilə qarşılıqlı əlaqə qur-malı, valideynləri övladlarının təliminə həvəsləndirməli, emosional-mənəvi dəstək olmalı, informasiya mübadiləsi yaratmalıdırlar. Tə-limdə uşağın uyğun proqram materialını mənimsəmə səviyyəsi, davranışında müşahidə olunan irəliləyişləri, uşağın ünsiyyət vərdişlərinin inkişafı valideyndən çox müəllimin diqqətində olur.

Müəllim qüsurlu uşağın daxili aləminə, emosional vəziyyətinə, psixikasına yaxından bələd olmalı, özü də hər cür situasiya ilə qarşılaşmağa hazır olmalıdır. Əlil, fiziki qüsurlu uşağa müəllim ana kimi münasibət bəsləməli, onun hər şıltaqlığına dözməli, həssaslıqla yanaşı, eyni zamanda ciddi və tələbkar olmalı, onların cəmiyyətində insani münasibətlərin formalaşmasına stimül yaratmalıdır. Hansı uşaqla (kor, kar, zəifəşidən, ambliomiyalı) işləməsindən asılı olmayaraq, müəllimdən insanlığa şərəf gətirə bilən humanizm, xeyirxahlıq, həssaslıq xüsusiyyətləri ilə yanaşı tolerantlıq tələb olunur. Çünki hər bir əlil uşaqlarda yalnız özünün bildiyi bir fiteri istedad olur, bir fəaliyyət sahəsi inkişaf edir, lakin qüsuru ona çəkingənlik gətirir, istedadının üzə çıxmasına maneə olur. Müəllim bilməlidir ki, hər bir görmə əlilliyi olan uşağın özünün rənglər dünyası, eşitmə əlilliyi olan uşağın səsli-küylü bir aləmi, psixi inkişafı ləng gedən uşağın nə isə çıxmaq, qurub-yaratmaq arzusu, istəyi var. Bütün bunları aşkarlayan müəllim inklüziv təhsildə təlim proqramında nəzərdə tutulanları öyrənməklə yanaşı, ilk növbədə sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların şəxsiyyət kimi formalaş-masına, özlərini cəmiyyətin layiqli bir üzvü kimi hiss etmələrinə və cəmiyyətin onları qəbul bərabərhüquqlu üzv kimi qəbul etdiyinə inandırmalıdır.

İnklüziv təhsilin əsas məqsədi xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, onların sosial mühitə inteqrasiyasına şərait yaratmaq, valideynlərin maarifləndirilməsi və onlara müvəkkillik sahəsində işin aparılmasına köməklik göstərmək və bu sahədə çalışan müəllimlərin metodik hazırlığının inkişaf etdirməkdir.

İnklüziv təhsil sahəsində çalışan hər bir müəllim, pedaqog aşağıdakı bacarıqlara qadir olmalıdır:

1. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyası;
2. Uşaqların təhsilə cəlb olunması;
3. Əqli inkişafın, qavrama bacarıqlarının qiymətləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi;
4. Əqli inkişafın, qavrama bacarıqlarının qiymətləndirilməsi və onlar üzərində iş;
5. Sosial və özünəxidmət bacarıqlarının aşılması;
6. Uşaq inkişafı sahəsində müxtəlif mövzulu təlimlərin keçirilməsi;
7. Uşağın və ailənin psixoloji problemlərinin araşdırılması, konsultasiya xidmətlərinin verilməsi;
8. Ünsiyyət və nitq bacarıqlarının qiymətləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi;
9. Ailələrə sosial xidmətin göstərilməsi, ailələrin maarifləndirilməsi.

İnklüziv təhsilin müvəffəqiyyətli olması həmin müəssisələrdə psixoloji xidmətin yüksək səviyyədə təşkil olunmasıdır. Praktiki psixoloqun məktəbdə işi tədris müəssisələrində psixoloji xidmətin əsasını təşkil edir. İnklüziv təhsil tətbiq edilən siniflərdə sağlam psixoloji mühitin yaradılması, qarşılıqlı münasibətlər sahəsinin tənzimlənməsi, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların həmin kollektivdə adaptasiya olunması problemləri həll etmək məqsədi ilə psixoloji işlərin aparılması vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Korreksion pedaqogikanın müasir problemləri. Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu. Bakı, 2012.
2. Hüseynova N.T. İnklüziv təhsil. Dərs vəsaiti. Bakı 2014
3. İsmayılova L. və başqaları. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsili. Bakı, Kurrikulm., Azərbaycan, (iyul-sentyabr), 2009, № 3.

Lalə Zakir qızı Ələkbərova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
elekberova.lale@mail.ru

SÖZÜN QÜDRƏTİ SƏMƏD VURĞUN YARADICILIĞINDA

Açar sözlər: *söz, ədəbiyyat, Səməd Vurğun, gözəllik, işarə*

Key words: *word, literature, Samed Vurgun, beauty, sign*

Klassik ədəbiyyat istər məzmun, istər janr, istərsə də poetik düzəni baxımından bu gün də bizim ədəbiyyatımıza nümunədir. Zamanın bir kəsimində əvvəlki dönmə ona məxsus dəyərlərdən xali şəkildə təhlil etmək böyük yanlışlıqdır. Bəzən janrların yaranışı, arxa planda qalması və ya önə çəkilərək işləkliyi genişləndirməsi belə, zamanın hökmündən, ictimai-siyasi tələbatdan irəli gəlir.

Qeyd etmək istərdik ki, dövrün tanınan və sevilən şairi Səməd Vurğun yeni ideologiyaya xidmət edərək uzun müddət klassik ədəbiyyatı məqalələrində ikili yanaşma bucağından təhlil etmişdir. Lakin yaradıcılığının müəyyən dönməsində klassik ədəbiyyata, sözə, sənətə yüksək dəyər verən şair klassiklərimizə-Nizami, Nəsimi, Füzuli və başqalarına, onların sənətkarlığına uyğun tərzdə qiymət vermiş, qeyd etdiyimiz klassik dönmə şairlərindən yetərincə bəhrələnmişdir.

Ədəbiyyatın ölçü vahidi olan söz bəlağət və ərşin altında “Allahın xəzinəsi” kimi dəyərləndirilmişdir... Səzsiz salamlar elə bir seyyidə layıqdır ki, əgər o şeir hikmətdir deyə, sözü nəzmə çəkməyə rəğbət etmək qapılarını bəlağət sahiblərinin üzünə açmasaydı, mövzun söz (şeyrin) gözəli varlıq aynasında əsla görünə bilməzdi...” (1, s.24)

Şeyrin gözəlinin (sözü) az bir qismini nəzərdən keçirək:

Sözün qanadları var, quş kimi incə-incə,

Dünyada söz olmasa, nəyə görə düşüncə. (2, s.398)

Hər zaman sözünün bil məqamını,

Boş sözlə məhv etmə ehtiramını. (2, s.398)

Söz vardır kəsdirər başı,

Söz vardır kəsər savaşı. (2, s.399)

Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin, az et sözü,
Kim çox olmaqdan qılıbdır, çox əzizi xar söz. (2, s.399)

Nizami Gəncəvi, Sədi Şirazi, Şah İsmayıl Xətai, Füzuli və Məhəmməd Hüseyin Şəhriyardan gətirilən nümunələr mənəvi əxlaqın təkamülündə əvəzi olmayan və fəzanın ənginlikləri yüksələn sözün fərqli tərifləridir.

Sovet dönəmi şairlərində o cümlədən Səməd Vurğun yaradıcılığında da söz, bir ənənə olaraq, nəzmləşdirilmiş tərifini tapıb. Səməd Vurğun yaradıcılığına nəzər salsaq sözün yenə həyat ruhunda, yeni həyat rakusundan və sözün klassik ədəbiyyatdakı qayə, mahiyyət və məxəzinə istinad edilərək tərif olunduğunun şahidi oluruq:

Gözəl söz! Qəhrəmanlıqla keçən bir şöhrətin varmış,
Adın dahilər ağzında hücumsuz cəbhələr yarmış.
Sənin ulduzlu alnında müzəffər şanlı bir ordu,
Bütün aləm qoşun çəksə, alınmazdır sözün yurdu!
Qılıncdan, nizədən kəskin, zamandan, oxdan ötkünsən,
Bu gün hər nəşəyə bir dost, sabah hər dərdə yetkinsən. (2, s. 397)
Şairin klassik ənənələrə və ya klassiklərin yazdıqları şeirlərin müəyyən məqamlarına işarə ilə yazılmış digər şeiri “Sözün şöhrəti” adlandırılır:

Qanadları hüsni-eşq ilə! Məkanın asimanlardır;
Gül üzlü bir səhərsən ki qucağında bahar vardır.
Sənin hüsnün də, eşqin də yaranmışdır həqiqətdən,
Ürək doymaz, xəyal küsməz müqəddəs bir təriqətdən,
Rübabından incə tellərdir... Min aləm var tərənəndə,
Adın “Sözdür”, özün insan! Nə mənalar yaşar səndə?!
Şüurlar dərs alar hər an sənin yetkin kamalından...
Şəfəqlər, şölələr parlar həyata gün camalından...
Nə mənə varsa, bil, sözdə, könül doymaz bu mənadan,
Bəşərdir şöhrətin yalnız, əməllərdən yarandın sən!
Sənin fəxrin də, sənin də zamanla, əllə ölçülməz,
Xeyir söz! Şad xəbər! Sənsiz könüllər şad olub gülməz!

...Sən ey “Söz” adlanan nemət! Tükənməz bir xəzinən var,

Başından min boran keçmiş, dəyişmiş qanlı dövranlar.
Fəqət sənsiz nə bir gülşən, nə bir yarpaq göyərmişdir,
Nə eşqin laləzarından bir insan lalə dərməşdir.
Gözəllər, türfə cananlar dodağında gül açdın sən,
Könüllər məst olub getdi sənin sevdalı ətrindən.
Şirin söhbətlə, ülfətlə dalar sevdəyə həmdəmlər,

Mehriban, isti bir sözlə uçar dərdlər, keçər qəmlər... (3, s.129)

“Böyük sənət əsərləri uğrunda” məqaləsində “... hər bir həqiqi ədəbiyyatın əsil ruhu, əsil gözəlliyi onun məna gözəlliyi olmuşdur. Hər bir ədəbiyyat böyük mənalara ədəbiyyatdır. Sözü qüdrəti hədudsuzdur. Çünki, söz hədudsuz olan insan idrakın ifadəsi deməkdir” (4, s.368) - yazan Səməd Vurğun sözü dəyərini “Sözü şöhrəti” adlı şeirində nəzmləşdirmiş, bununla da klassik dönmə şairlərinin ənənəsini davam etdirmiş, lakin onu mənimsəmiş, özünəməxsus fərdi şəkildə əks etdirmişdir. Bununla belə “Sözü şöhrəti” şeiri Nəsiminin / “Dinləgil bu sözü ki, candır söz; Aliyü asiman məkandır söz”/ (5, s.44) - mətəli “Söz” rədifli qəzəli ilə səsləşir. Bu da, sözü tarixin gedişindəki tərifindən irəli gəlir. Əslində, hər iki şeirin qayəsi, yəni Səməd Vurğunun / “Qanadlan hüsnü-eşq ilə! Məkanın asimanlardır”/ (3, s.129), yeni rəqəsdən yazılmış bu misrası Nəsiminin “Söz” rədifli şeirindəki / “Aliyü asiman məkandır söz” / və / “Tulu ərz ilə ümgü bulunmaz; Yəni bihəddü binişandır söz”/ - misralarına işarədir.

Sözü ədəbiyyatdakı rolu və qüdrəti yalnız Səməd Vurğunun bəzi şeirləri ilə məhdudlaşmır. Lakin Səməd Vurğun sözü əzəmətini bir şeirlə ifadə etməyə çalışmışdır.

Ədəbiyyat

- 1.Mahirə Quliyeva. Vəqif zirvəsi. Vəqif başlanğıcı. Bakı, 2021
- 2.Muxtar Cəfərov. Samir Ramizoglu. Ağla və qəlbə işıq saçan sözlər. Bakı, Nurlan, 2011
- 3.Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, II c., Bakı, Şərq-Qərb, 2005
- 4.Səməd Vurğun. Əsərləri. Məqalə, məruzə, nitq, təbrik və oçerklər (1925-1946-ci illər). Beş cildə, V c., Bakı, Elm, 1972
- 5.Mahirə Quliyeva. Nəsimi və söz. Bakı, Elm və təhsil, 2019

Könül Tahir qızı Fərəcbəyli
Azərbaycan Dillər Universiteti
gunel.xudayarova@gmail.com

ONLAYN TƏHSİL ZAMANI TƏLƏBƏLƏRDƏ EŞİDİB-ANLAMA BACARIĞININ FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI

Açar sözlər: eşidib-anlama, müasir təhsil, tələbəyönümlülük, müəllimin rolu, şagirdin rolu

Key words: listening comprehension, innovative education, student-centered, teacher's role, student's role

Edgar Dale-in araşdırmalarına görə insanlar eşitdiklərini 25-50% arasında yadda saxlaya bilər. O deyir ki, insanlarla müəyyən söhbət ətrafında danışdıqdan sonra onlar dediklərinin yarısını xatırlayırlar (2, s.32). Dinləyicinin diqqətini cəlb etmək üçün ona təsir etmək və onu inandırmaq önəmlidir. Ənənəvi təhsil zamanı tələbələrle üzbəüz görüşüb danışmaq mümkün olduğu üçün onların emosiyalarını hiss etmək olur. Lakin, məsafədən təhsil zamanı təhsilalanlarla birbaşa canlı ünsiyyət olmadığı üçün tələbələrin fərdi inkişaf səviyyəsini izləmək çətin olur. Bu baxımdan, onlayn təhsildə eşidib-anlama bacarığının formalaşdırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Tələbələrdə eşidib-anlama bacarığının formalaşdırılması üçün müxtəlif yollar vardır:

1. Ümumi informasiya əldə etmək üçün
2. Anlama üçün
3. Maraqlı söhbətlər zamanı
4. Öyrənmək üçün eşidib-anlama (1, s.336)

Elm və texnikanın inkişafı başqaları ilə təmasdan çəkinməyən, tənqidi düşünən fəal, tədqiqatçı, ictimaiyyətçi, idarəçi bir şəxsiyyət yetişdirməyi təhsilin başlıca vəzifəsinə çevirmişdir. Ənənəvi təhsilin distant təhsillə əvəz olunduğu müasir dövrdə təhsilalanların biliklərlə silahlanmasını təmin etmək məqsədilə cəmiyyətimiz yeni inkişaf yolunu müəyyənləşdirdi. Xüsusilə, xarici dillərin tədrisi zamanı müasir təlim texnologiyalarından istifadə öyrənənlərin təlim nəticələrinə yetərinə

yyətləndirilməsi üçün münbit şərait yaradır, onların maraq və ehtiyaclarına müvafiq təlim fəaliyyətləri seçmək imkanı verir.

Məsafədən təhsil zamanı təhsilalanların maraq, ehtiyac və tələbatlarını nəzərə almaqla tələbələrin pedaqoji potensialını artırmaq üçün onlarla dərstdən əvvəl qaydalar müəyyənləşdirmək lazımdır. Belə ki, müəllim dərsi izah edərkən səsli slaydlar, video materiallar, məruzə mətnləri və digər dinləmə materiallarından istifadə edə bilər. Bu zaman tələbələrin əks-əlaqəsini təmin etmək və materialı qavrama səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakı qaydaları təyin etmək olar:

- suallara cavab vermək və deyilən fikirlərə münasibət bildirmək üçün əl qaldırmaq;
- müəllim və iştirakçılara dinləmə materialı ilə bağlı qeydlər göndərmək;
- işarələr vasitəsilə deyilən fikirlərlə əlaqəli emosiyalarını bölüşmək;
- ümumi sorğu zamanı münasibət bildirmək.

Strategiya ilə dinləyən tələbə məsələ ətrafında öz təsəvvür və yanaşmalarını müəllimin təsəvvür və yanaşmaları ilə müqayisə edərək eşitdiyi materialın anlama səviyyəsini nümayiş etdirmiş olacaqdır. On-lar informasiyaları yaddaşda mühafizə edənlərdən onun istifadəçilərinə çevrilirlər ki, bu da materialın tam mənimsənilməsini təmin edir.

Müşahidələr göstərir ki, məsafədən təhsili müxtəlif fəaliyyət nümunələri təşkil edərək daha da əyləncəli və maraqlı keçirmək olar. Dərs zamanı texnologiyaların idarəsini və texnika seçimini tələbələrə həvalə etmək lazımdır. Bu zaman onlar daha məsuliyyətlə dərsi dinləyir və fikir bildirməkdən çəkinmirlər. Bundan əlavə, müəllim tələbələrə müzakirə edəcəkləri mövzu barəsində suallar verərək, tələbələrə video materialın görüntüsünü, daha sonra isə səsli formasını nümayiş etdirərək, materialları lakonik şəkildə təqdim edərək onların diqqətini cəlb edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Harmer J. The practice of English language teaching. England: Pearson Education Limited, 2015
2. Masters K. Edgar Dale's Pyramid of Learning in Medical Education: A literature review. Medical teacher. Research Gate, 2013

Aygün Natiq qızı Gözəlova

Azərbaycan Dövlət Memarlıq və İncəsənət Universiteti

aygun_gozell@mail.ru

NAXÇIVANIN MEMARLIQ VƏ EPIQRAFİK ABİDƏLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Naxçıvan, memarlıq, mədəniyyət, epiqrafik abidələr, memarlıq məktəbləri*

Key words: *Nakhchivan, architecture, culture, epigraphic monuments, architectural scholls*

Qədim Azərbaycan ərazisi olan Naxçıvanın tarixi təxminən e.ə. 1539-1500-ci illərdən başlayır. Naxçıvan müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan ərazisində formalaşmış demək olar ki, bütün dövlətlərin tərkib hissəsi olmuş, o cümlədən Azərbaycan Atabəylər dövlətinin, Naxçıvan şahlıq dövlətinin, Naxçıvan xanlığının mərkəzi kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Bu tarixi gedişat özünü hər sahədə göstərdiyi kimi mədəniyyət sahəsində də büruzə vermişdir. Belə ki, memarlıq sənətində Naxçıvan üslubu (məktəbi) formalaşmışdır.

İlk dəfə olaraq Naxçıvan memarlıq məktəbin xüsusiyyətlərini araşdıran görkəmli memar Əbdülvahab Salamzadə olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan məktəbi ərazi tutumuna və abidələrin sayına görə digər memarlıq məktəblərindən (Aran, Təbriz, Şirvan-Abşeron) daha böyükdür.

“Bu memarlıq məktəbi XI əsrdə yaranmağa başlamış və orta əsr Azərbaycan memarlığının üslub xüsusiyyətlərini formalaşdırmışdır” (1). Bu sayədə Azərbaycan memarlıq sənətinə bir sıra yeniliklər gətirilmişdir: bişmiş şirli kərpicdən ilk dəfə burada istifadə olunmuşdur. Şirli kərpic əsasən türkcülüyn rəmzi olan göy rəngə boyanırdı.

“Naxçıvan-**Marağa** məktəbi üçün kərpic hörgüsü, kərpicdən hörülmüş inşaat quruluşları, müxtəlif biçimli kərpicin məharətlə tətbiqi və kərpicin berrəngli yeknəsəqliyindən uzaqlaşmaq üçün rəngli kaşı və gəc ünsürlərinin memarlıq bəzəyinə daxil edilməsi səciyyəvidir” (2). Bu memarlıq abidələrin texniki və bədii tərtibatından əlavə onların ümumi görünüşündə xüsusi yer tutan epiqrafik fraqmentlərdir. Epiqrafik fraqmentlərin zənginliyinə görə Naxçıvan abidələri birinci yerdədir.

Naxçıvanda ən çox epiqrafik abidəyə rast gəlinən bölgələr Culfa və Ordubad şəhərləridir, ilk epiqrafik abidə isə 1901-ci ildə Ordubad şəhər

mərkəzində yerləşən Cümə məscidinin ətrafından tapılmış miladi təqvim ilə 729-cu ilə aid olan kitabədir.

Naxçıvan məktəbinə aid epigrafiq abidələrin nümunəsində yazılar ilə yanaşı bir neçə variantda dekorativ işləmələrə də rast gəlinir. Bunlara nümunə olaraq bitki, heyvan, həndəsi təsvirləri misal göstərmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, islam **dini** ilə bağlı olan yazılar Səfəvilər dönməsində daha da inkişaf etdirilmiş və yayılmışdır. Bu dövrün yazılarında əsasən Allah, Məhəmməd və imamların adları qeyd edilmişdir. Naxçıvanlı xəttatlar XII əsrlərdə şirəli kərpic üzərində ərəb dilində bitki və həndəsi elementlərə bənzər yazılar yazmaqda Yaxın Şərq ölkələrində tanınmışdılar.

Naxçıvan məktəbinə aid ən parlaq epigrafiq nümunələrdən biri kimi memar Əcəmi Əbu Bəkr Naxçıvaniyə aid olan Yusuf bin Kəbir ən-Niyazın türbəsinə misal göstərmək olar. Belə ki, burada kufi xətti ilə yazılmış yazı müxtəlif formalı kərpiclərin üst-üstə, yan-yana qoyulması nəticəsində yaranmışdır. Şaquli vəziyyətdə olan hərflərinin arasında isə həndəsi ornamentlər yer almışdır.

Naxçıvanda intibah dövrünün ən parlaq nümunələrindən olan Naxçıvan şəhərinin cənub tərəfində Sahab məhəlləsində Memar Əcəmi imzalı, Yusif ibn Kuseyr türbəsidir. Bu türbənin tarixi hicri 557-ci ilə, miladi 1162-ci ilə aiddir. Türbənin bəzədilməsində şirli kərpiclərdən istifadə olunmamışdır. Oğuşəli məqbərənin bütün tərəfləri kufi xətti yazılarla haşiyələnmişdir. Kitabələrin mətni Quran ayələridir. Məqbərənin tərəflərindəki hər on stalaktit tağda təkrar olunan yazıda deyilir: “Hakimiyyət vahid, qadir Allaha məxsusdur”...

Naxçıvan ərazisi orta əsr ticarət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Bunu abidələrin üzərindəki epigrafiq yazılardan müəyyən etmək mümkündür. El arasında “Atababa” türbəsi kimi tanınan Yusif ibn Kəbir ən-Niyaz türbəsinin yazıları belə deməyə əsas verir. Türbənin qapısının yuxarı hissəsində yerləşən və kufi xətti ilə divara həkk olunmuş yazıda belə deyilir: “Bura adlı-sanlı rəis, xvaccanın yatdığı yerdir”. “Xvacca” orta əsrlərdə tacirlərin adlarından biri idi, “ər-rəis” sözü isə rütbənin aliliyini vurğulamaq üçün istifadə olunmuşdu. Bu yazılar N.Xanıkov tərəfindən oxunmağa çalışılmışdı, lakin o bəzi səflərə yol verdiyindən mətni tam dəqiqlik ilə tərcümə edə bilməmişdi.

Türbənin friz hissəsindəki Quran ayələri isə ümumiyyətlə tədqiq olunmamışdı. Onlar bütövlükdə Məşədi xanım Nemət tərəfindən oxunub tərcümə edilmişdir: “Bismillahi Rəhmani Rəhim”. Səbirlilər, sədiqlər, Allahdan sübh vaxtı bağışlanmağı istəyənlər. Allah şahiddir ki, Ondan

başqa Allah yoxdur, ədalətdə düzgün olan, alim olan mələklər də deyirlər: Böyük və alim olan Allahdan başqa Allah yoxdur. De ki: “O – Allah təkdir, Allah ölümsüzdür, o doğmayıb və doğulmayıb və Ona tay bərabər olan olmayıb! O, Allah!” (3). Abidənin memarının Memar Əcəmiyə aid olduğu bildirən yazı isə türbənin ikinci qırağında daşa həkk olunmuşdu: “An-Naşavadandan olan memar Əbu Bəkr oğlu Əcəminin işi”. “An-Naşava” Naxçıvanın qədim adlarından idi.

Əcəmi Əbu Bəkr imzalı olan növbəti əsərlərdən biri Naxçıvan şəhərində yerləşən Möminə Xatun türbəsidir. Bu türbənin karniz yazıları böyük əhəmiyyətə malikdir. Kufi xətti ilə yazılmış bu yazılar həm də dekorativ element kimi kompozisiyaya əlavə olunmuşdu.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, Naxçıvan memarlıq məktəbi öz üslubuna və xüsusiyyətlərinə görə kəskin şəkildə seçilir: binaların həndəsi fiqurlarla bəzədilməsi dəqiq riyazi hesablamalar nəticəsində mümkün olurdu, abidənin bəzəyən ornamentlərin müxtəlifliyi, zənginliyi onu orijinal edir, burada əzəmətliklə yanaşı zəriflik də gözə çarpır.

Kontrastlar ilə dolu olan Naxçıvan memarlıq abidələri Şərq memarlıq sənətinin inciləri sırasındadır.

Ədəbiyyat

1. Усейнов Михаил Алескеревич. История архитектуры Азербайджана. Гос.из-во лит-ры по строительству, архитектуре и строительным материалам. Баку: Nəşriyyat, 1963.
2. Qiyasi Cəfər. Azərbaycan Xatirə memarlığının təkamül prosesində Naxçıvan memarlığının rolu. Naxçıvan Dövlət universitetinin “Elmi əsərləri”. Bakı, 1999.
3. Nemət Məşədixanım. Azərbaycan abidələrinin epigrafik toplusu. III cild, *Bakı: Elm, 1992*

Şamxal Saleh oğlu Məmmədov
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
samxalmemmedov84@gmail.com

TEHRAN MÜASİR İNCƏSƏNƏT MUZEYİ

Açar sözlər: muzey, rəsm, eksponat, kolleksiya, qalereya, incəsənət

Keywords: museum, painting, exhibit, collection, gallery, art

Tehran müasir incəsənət muzeyi 1977-ci ildə Tehrandə açılan və Qərb müasir sənətinin dəyərli bir kolleksiyasına sahib olan bir muzeydir.

Muzey İranın Azərbaycan əsilli kraliçası Fərah Pəhləvinin təşəbbüsü ilə 1970-ci illərdə ölkənin neftdən gələn gəlirlərinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasından sonra yaradılıb.

Müzey Keşavarz Bulvarının şimalında, Lalə parkında yerləşir. Kolleksiya İran İslam İnqilabından sonra müzeyin anbarlarına köçürülmüşdür. Lakin bəzi əsərlər 2012-ci ildə yenidən sərgiləndi. Kolleksiyanı təşkil edən sənət əsərləri Kraliça Fərah Pəhləvinin nəzarəti altında bir şura tərəfindən satın alındı. Təxminən 4000 sənət əsərinin 3000-ə qədər rəsm, qalanı fotosəkil və heykəltəraşlıq nümunələridir. Rəsmlərin əksəriyyəti İran rəssamlarının əsərləridir.

Francis Bacon, Jackson Pallock, Andy Warhol, Edvard Munch, Rene Magritte, Mark Rothk, Henri de Toulouse-Lautrec, Pissarro, Renoir, Gauguin, Degas əsərləri kolleksiyada yer alan sənətçilər arasındadır.

Kolleksiyanın ən qədim hissəsi XV əsrdən Firdovsinin Şahnaməsindən götürülmüş miniatürlərdir. 1994-cü ildə ekspresionist rəssam Willem de Kooning-in bir rəsm əsəri Amerikalı kolleksiyaçı Arthur Houghtonun əlindəki Şahnamə ilə əvəz edildi. Müzey binası Fərəh Pəhləvinin memar əmisi oğlu Kamran Diba tərəfindən dizayn edilmişdir. Binanın özü də müasir sənət nümunəsi hesab edilir. Bina 7000 metrlik heykəltaraşlıq bağının ortasında yerləşir. Doqquz qalereyadan ibarət olan muzey İranın ənənəvi külək qüllələrini xatırladan yarım tağ şəklində şaquli elementlər üzərində yüksəlir.

Ədəbiyyat

1. Milliyet qazetesi 02.08.2012
2. Osman Soysal “Təhranın müzələri” 12.02.2015
3. Taraf qazetesi 04.12.2012

Zöhrab Sədir oğlu İsmayilov
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
ismayilov@zzohrab.com

EKOLOJİ PROBLEMLƏRİN HƏLLİNDƏ CİS-DƏN İSTİFADƏNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *CİS, aerokosmik verilənlər, süni intellekt, NDVI, webgis, geoməkan məlumatları*

Key words: *GIS, aerospace data, artificial intelligence, NDVI, webgis, geospatial data*

Coğrafi İnformasiya Sistemi (CİS) XX əsrin ikinci yarısından etibarən elm və texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar məkan məlumatlarının idarə olunmasını dəqiq, operativ və qənaətcil metodlarla həyata keçirən müasir elmi-texnoloji istiqamətdir. Yarandığında təbii ehtiyatların uçotu kimi funksiya daşıyan bu sahə son illərdə tətbiqində sərhədsiz imkanlara malik olmuşdur. Bu imkanları həyata keçirərəkən CİS gündəlik həlləri yerinə yetirmək məqsədilə aerokosmik verilənlərdən, çoxillik müşahidələrin statistik nəticələrindən, müxtəlif sahələrdən əldə etdiyi informasiyalardan istifadə edir. Nəticədə, CİS müxtəlif proqram təminatlarının (ArcGIS, QGIS, MapInfo və s.) vasitəsilə verilənlərin toplanmasını, saxlanmasını, idarə olunmasını və nəşrini yerinə yetirən ayrıca elm sahəsinə çevrilmişdir. Müasir CİS öz inkişafında süni intellekt və internet texnologiyasının qabaqcıl funksiyalarını cəmləşdirərək aşağıdakı imkanları öz istifadəçilərinə təqdim edir.

- Problemlərin identifikasiyası
- Dəyişikliklərin monitorinqi
- Hadisələrin idarə olunması və qiymətləndirilməsi
- Proqnozlaşdırmanın həyata keçirilməsi
- Prioritetlərin təyin edilməsi
- Trendlərin müəyyənəndirilməsi

Əsas inkişafı XX əsrin əvvəllərindən başlayan ekologiya elminə diqqət, məhz bu dövrə aid ciddi təşviş doğuran ekoloji problemlərin cəmiyyətin həyatına təsirindən sonra başladı. Ekoloji problem anlayışı –

təbiətin, konkret regionlarda insanın yaşadığı şəraitin dəyişməsi, ətraf mühitin qorunub saxlanması, onun təbii resurslarından səmərəli istifadəsi və s. ilə bağlı məhdudiyyətlər, çətinliklərdir. Bundan əlavə təbii fəlakətli hadisələr (məs., daşqın, sel, vulkan püskürməsi, zəlzələ, meşə yanğını və s.) və ya antropogen faktorların təsiri ekoloji sistemlərdə müvazinətin pozulması vəziyyətinin - ekoloji böhranın yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bu səbəbdən bəşəriyyətin xilasını naminə çalışan elm adamları, ekoloqlar və ekologislər bir tərəfdən elmi-texniki tərəqqinin səbəb olduğu ekoloji problemlərin həlli üçün digər tərəfdən məhz həmin elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə etməyə başladılar. Belə ki, informasiya texnologiyalarının inkişafı, Yerin müşahidəsi məqsədilə orbitinə elmi tədqiqat təyinatlı peyklərin çıxarılması, çoxillik statistik məlumatların analizi üçün yüksək hesablama imkanlarına malik kompüterlərin yaradılması ekoloji həllərin yerinə yetirilməsində səmərəliliyi artırmış, bu sahədə daha çevik qərarqəbulətmək üçün maddi xərclərin azaldılmasına gətirib çıxarmışdır.

Qloballaşan dünyanın günü-gündən həcm və xarakteristika baxımından artan ekoloji problemlərinin analizi və proqnozlaşdırılmasında səmərəliliyi sürətləndirmək üçün tətbiq olunacaq CİS öz imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirmişdir. Artıq CİS proqram təminatları yalnız fərdi kompüterdə işləyən xəritə mühəndisləri üçün “alət” olmaqdan çıxıb, çoxistifadəçili müəssisə və korporativin ayrı-ayrı rəhbər və məsul işçiləri üçün real zaman kəsiyində daxili və ya global şəbəkə (WEB GIS) üzərindən idarə oluna bilən işçi mühit halına gəlmişdir. Bu isə birbaşa olaraq zəmanədən və məkanından asılı olmayaraq ekoloqlar və ətraf mühitin mühafizəsi ilə məşğul olan mütəxəssislər tərəfindən istənilən an istənilən yerdən elektron cihazların (smartfonlar, planşetlər və s.) köməyi ilə cari ekoloji dəyişikliklərin, biomüxtəlifliyin komponentlərinin vəziyyəti və s. barədə atributların sistemə daxil edilməsinə dəstək verir.

Təbii amillərin (zəlzələ, vulkan püskürməsi, sunami və s.) və antropogen fəaliyyətin nəticəsində yaranmış ekoloji problemlərin müxtəlifliyinə baxmayaraq CİS (ESRI-Environmental Systems Research Institute şirkətinin məhsulları timsalında) ayrı-ayrı sahələr üzrə öz alət və metodlarını istifadəçilərə təqdim edir. Kənd təsərrüfatı, meşəçilik, mədən

sənayesi, təbii ehtiyatlar, qlobal səhrələşmə, ümumdünya səhiyyə problemləri, alternativ enerji mənbələri, nəqliyyat və s. kimi insan fəaliyyəti ilə bu və ya digər dərəcədə bağlı olan sahələrin idarə olunması və proqnozlaşdırılmasında CİS mühüm rola malikdir. Misal üçün:

Kənd təsərrüfatında CİS-dən istifadə edərək (ArcGIS və QGIS proqramlarının timsalında) bitkilərin vegetasiya indeksini (NDVI-Normalized Difference Vegetation Index-normallaşdırılmış diferensial vegetasiya indeksi) hesablamaq olur. NDVI sadə qrafiki göstərici olmaqla, məsafədən zondlama verilənlərindən istifadə edərək bitkilərin günəş radiasiyasının əks etdirmək xüsusiyyətini göstərən nisbətdir. Bu metodla ekosistemin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılmasını və beləliklə ekoloji problemin qiymətləndirilməsini həyata keçirmək mümkündür.

Alternativ enerji mənbələri sahəsində CİS və onun digər imkanlarından (WEB GIS-dən) istifadə edərək müəyyən ərazi daxilində məkan analizi funksiyasının köməkliyi ilə iqtisadi sosial qərarlar vermək mümkündür. Belə ki, ayrı-ayrı alternativ enerji növlərindən olan günəş enerjisinin, külək enerjisinin, bioenerjinin son illər üzrə istehlak göstəricilərinin tempini izləməklə müəyyən maraqlı fiziki və hüquqi şəxslərin götürülmüş ərazi üçün alternativ enerji qurğularının layihələndirilməsində investisiya ideyalarını həyata keçirməsinə köməklik edə bilər.

İqlim xəritələrinin hazırlanması üçün CİS mükəmməl həllər təklif edir. Hava və iqlim dəyişikliklərindən əldə olunmuş məlumatlar əsasında meteoroloqlar, iqlimşünaslar və CİS mütəxəssisləri atmosfer təbəqəsində gedən prosesləri izləyə bilər, bu proseslərin ekosistemlərə təsirini analiz etmək imkanlarına sahib olur. Əyani nümunə kimi Amerika Milli Aerokosmik Agentliyinin nəzdində fəaliyyət göstərən Atmosfer Elm Məlumat Mərkəzinin fəaliyyətini göstərmək olar. Qurumun başlıca fəaliyyəti atmosferdə gedən prosesləri, atmosferin tərkibi, radiasiya səviyyəsinin ölçülməsi işlərini həyata keçirməkdir. Nəticələr rəqəmsal xəritəçəkmanın ayrıca bir qolu olan “WEBGIS” texnologiyası ilə qlobal internet şəbəkəsinin istifadəçilərinə təqdim olunur. Burada hər bir istifadəçi ayrı-ayrı məlumat laylarını görməklə Yer kürəsində gedən atmosfer və iqlim proseslərinə dair məlumatlar əldə edə bilər.

CİS dəyişən, qloballaşan dünyanın müxtəlif elm sahələrinə integrasiya edərək geoməkan məlumatlarının idarəolunmasını, çevik və sürətli qərar qəbulətməni optimallaşdıran elmi texnoloji sahədir. Qlobal problemlər, ekoloji böhranlar, və s. kimi Yer kürəsində bəşəriyyətin gələcəyini yox edəcək ekoloji problemlərin dərinədən öyrənilməsi və vaxtında qarşısının alınması elm adamlarının yeni yanaşmalar axtarmasına səbəb olur. Bu baxımdan CİS öz unikalılığı ilə idarəetməni asanlaşdırır, vaxt və maliyyə xərclərinin azalmasına köməklik edir. CİS-in ayrı ayrı sahələrlə sıx bağlılığı və XXI əsrin texnoloji inkişafını özündə ehtiva edərək paralelləşməsi nəinki bu günün hətta gələcəyin elmi olacağını qaçılmaz edir.

Günay Rza qızı Əliyeva
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
gunay.aliyeva5@mail.ru

ÖLKƏNİN İQTİSADI İNKİŞAFINDA BÜDCƏ-VERGİ SİYASƏTİNİN ROLU

Açar sözlər: *büdcə-vergi siyasəti, iqtisadi inkişaf, dövlət büdcəsi, vergi, büdcə xərcləri*

Key words: *budget-tax policy, economic development, state budget, tax, budget expenditures*

“Biz son illər Azərbaycanın maliyyə sistemində sabitliyi təmin edə bilmişik.

Makroiqtisadi, maliyyə sistemində sabitlik iqtisadiyyat sahəsində bizim gördüyümüz işlərin ən əsas nəticəsidir”

Ümummilli lider Heydər Əliyev

Büdcə-vergi siyasəti ölkədə sabitlik yaratmağın və iqtisadi inkişafa nail olmağın mühüm amilidir. Müasir şəraitdə büdcə-vergi siyasətinin əsas məqsədi ölkədə maliyyə tarazlığını təmin etmək, investisiya fəaliyyətini stimullaşdırmaq, istehsal, sosial infrastruktur sahələrinin inkişafını təmin etmək və əhəlinin maddi rifah halını yüksəltməkdir. Əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan büdcə-vergi siyasəti bu gün də uğurla reallaşdırılaraq Azərbaycanı regionda ən dinamik inkişaf edən bir dövlətə çevirmişdir. Heydər Əliyevin siyasi kursuna əsaslanaraq Prezident İlham Əliyevin apardığı siyasət nəticəsində ölkədə iqtisadi inkişaf və makroiqtisadi sabitlik əldə olunmuşdur.

Müstəqillik əldə edildikdən sonra aparılan islahatlar nəticəsində büdcə-vergi sistemi təkmilləşmiş, büdcə və vergi qanunvericiliyi beynəlxalq standartlara uyğunlaşmışdır. Azərbaycan Respublika-sında büdcə-vergi siyasəti “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi”, “Dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası qaydaları”, “Ortamüddətli Xərclər Çərçivəsinin

hazırlanması Qaydası” və digər normativ-hüquqi aktlarla tənzimlənir. Bütçə-vergi siyasətinin həyata keçirildiyi istiqamətlər aşağıdakılardır:

- Vergi dərəcələrinin aşağı salınması və vergi güzəştlərinin azaldılması hesabına vergitutma bazasının genişləndirilməsi;
- İqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun artırılması məqsədilə əlverişli investisiya mühitinin yaradılması;
- Qanunvericilik vasitəsilə bütçə və bütçədən kənar fondların formalaşdırılması və istifadəsinə nəzarət edilməsi;
- Bütçə kəsirinin maliyyələşdirilməsi mexanizminin işlənib hazırlanması;
- Beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əlaqələr və maliyyə proqramlarının reallaşdırılması;
- Daxili və xarici borcların tənzimlənməsi və sairə.

Ölkədə aparılan uğurlu bütçə-vergi siyasəti nəticəsində iqtisadiyyatın bütün sahələrində dinamik inkişaf əldə olunmuşdur. Müvafiq statistik göstəricilər də deyilənləri əyani şəkildə sübut edir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatlarına əsasən 2018-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə ÜDM 2,2% artaraq 81,7 milyon manata, adambaşına düşən ÜDM isə 1,4% artaraq 8247 manata çatmışdır. Əhalinin gəlirləri 7,4%, orta aylıq nominal əmək haqqı 16,6% artmışdır. (1, s.25) Minimum əmək haqqı 2 dəfə, minimum pensiya 70 faiz, bəzi müavinətlər 50 faiz və bəzi müavinətlər isə 100% artmışdır. İnflyasiya cəmi 2,6 faiz olmuşdur. Qeyri-neft ixracı 14 faiz artmışdır, valyuta ehtiyatları isə 6,4 milyard dollar artaraq 51 milyard dollara çatmışdır.

2019-cu ildə dövlət büdcəsi gəlirləri 24398,5 milyon manat, ÜDM-da xüsusi çəkisi isə 29,9% təşkil etmişdir. Dövlət büdcəsi gəlirlərinin 31,7%-i Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidmətinin xətti ilə daxilolmaların, 18,2%-i Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin xətti ilə daxilolmaların, 46,9 %-i Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə transfertin, 3,2%-i isə digər gəlirlərin payına düşür. (2)

2019-cu ildə dövlət büdcəsi xərcləri 24425,9 milyon manat, ÜDM-da xüsusi çəkisi isə 29,9 % təşkil etmişdir. Dövlət büdcəsi xərclərinin 32,6%-i iqtisadiyyata yönəldilən xərclər, 9%-i təhsil xərcləri, 3,6%-i səhiyyə xərcləri, 9,3%-i sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri, 6,2%-i

məhkəmə hakimiyyəti, hüquq mühafizə və prokurorluq orqanlarının saxlanması xərcləri, 3,1%-i qanunvericilik və icra hakimiyyəti, yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanması xərcləri, 1,4%-i mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara aid edilməyən sahədə fəaliyyət xərcləri, 0,5%-i elmə yönəldilən xərclər, 34,3%-i sair xərclər təşkil edir.

Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin 2 fevral 2021-ci ildə imzaladığı Sərəncamla təsdiq edilən “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” proqramı növbəti 10 il ərzində ölkə qarşısında yeni hədəflər müəyyənləşdirib. Bu proqramın reallaşması ölkəmizin dayanıqlı və sürətli sosial-iqtisadi inkişafını təmin edəcək.

Dövlət büdcəsi xərclərinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə nəticə əsaslı büdcə tərtibi mexanizminə keçid prosesi növbəti illərdə tətbiq olunacaq. Belə ki, 2021-2024-cü illər üçün büdcə xərclərinin funksional təsnifatının “Təhsil”, “Kənd təsərrüfatı”, “Ətraf mühitin mühafizəsi” pilot bölmələrinin sektor strateji planları və həmin planlara uyğun olaraq Ortamüddətli Xərclər Çərçivəsi hazırlanacaq.

Prezident İlham Əliyevin 2020-ci il avqustun 7-də imzaladığı Fərmanla yaradılan “Azərbaycan İnvestisiya Holdingi” ölkədə dövlət payı olan təsərrüfat cəmiyyətlərinin vahid prinsiplər əsasında idarə edilməsi, həyata keçirdikləri investisiya proqramlarının şəffaflığının və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında mühüm rol oynayacaq.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2020-ci il 8 fevral tarixli Qərarı ilə yaradılan “Vergi və gömrük sahəsində verilmiş güzəştlərə dair Mərkəzləşdirilmiş Elektron Reyestr Sistemi” ortamüddətli dövr üçün tətbiq olunan güzəştlərin dövlət büdcəsinin gəlirlərinə təsirinin proqnozlaşdırılmasını təmin edəcək.

2021-ci ildə qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri zəfər qazandığımız Vətən müharibəsi nəticəsində işğaldan azad olunan ərazilərin bərpa və yenidənqurma işlərinin aparılması, sosial-iqtisadi, enerji, kommunal, nəqliyyat infrastrukturunun yaradılması və digər vəzifələrin icrası üçün maliyyə təminatının yaradılmasıdır.

Pandemiya ilə mübarizə tədbirləri çərçivəsində pandemiya zərər çəkən sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi fəallığının bərpa olunması məqsədilə 2021-ci il dekabrın 31-dək sahibkarlıq subyektləri tərəfindən

alınmış kreditlərə dövlət zəmanətinin verilməsi və faiz dərəcəsinin subsidiyalaşdırılması həyata keçiriləcək.

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, son illər ölkəmizin iqtisadi potensialının sürətlə inkişaf etməsi günün reallığıdır. Ümid edirik ki, iqtisadi inkişaf növbəti illərdə də davam edəcək, Azərbaycan güclü iqtisadiyyata malik olan ölkəyə çevriləcək. Cənab Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi: “Elə etməliyik ki, növbəti illərdə xalqın etimadını doğruldaq, Azərbaycanın qarşısında duran bütün məsələləri uğurla həll edək, Azərbaycanı daha da gücləndirək, bölgədə və dünyada mövqelərimizi möhkəmləndirək, iqtisadi sahədə daha ciddi nailiyyətlərə çatmaq, bütün sosial məsələləri həll edək və beləliklə, ölkəmizi uğurla irəliyə aparacaq”.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycanın statistik göstəriciləri” Bakı-2020, 772 s.
2. www.maliyye.gov.az Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi-nin rəsmi saytı

Zivər Etibar qızı Aslanlı

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
zivaraslanli@gmail.com

SOSIAL ŞƏBƏKƏ ASILILIĞI İNTERNET ASILILIĞININ BİR NÖVÜ KİMİ

Açar sözlər: *internet, internet asılılığı, sosial şəbəkə, asılılıq, sosial şəbəkə asılılığı*

Key words: *internet, internet addiction, social network, addiction, social network addiction*

Sosial şəbəkələrdən bu gün ən populyar ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunur. İnsanlar gündəlik həyatlarında eyni mühitdə ola bilmədikləri insanlarla sosial media mühitində birlikdə ola bilirlər. Araşdırmalar göstərir ki, gənclərin internetdə ən çox istifadə etdiyi xidmətlərdən biri məhz sosial şəbəkələrdir. Onlar yalnız internet vasitəsi ilə işləyən tətbiqlər olduqlarından internetdən müstəqil var ola bilməzlər. Sosial şəbəkələr haqqında bir çox ədəbiyyatlarda müxtəlif təriflər mövcuddur. Onları ümumiləşdirsək deyə bilərik ki, sosial şəbəkələr insanlar arasında qarşılıqlı əlaqələr yaradan, hər kəsə öz şəxsi profilini və ünsiyyət qurmaq istədiyi dostlarının siyahısını yaratmağa imkan verən, maraq göstərdiyin məzmunların qarşına çıxmasını dəstəkləyən alqoritmlər toplusudur.

Yüksək dərəcədə asılılıq yaratmaq potensialı olan sosial şəbəkələr hər dəfə əyləncəli vaxt keçirəndə, fotomuzun postuna xoş rəylər yazılanda, yüksək “bəyənmə” alanda beynimizin mükafat mərkəzini qıcıqlandırır. Bu duyğuları yenidən yaşamaq arzusu bizi sosial şəbəkələrdə daha çox vaxt keçirməyə təşviq edir. Eyni zamanda həddindən artıq məlumat yüklənməsinə məruz qalırıq. Lazımlı, lazımsız hər məlumatı görmək beyni yorur və mənəvi gərginliyə səbəb olur. Hər mesaj gəldikcə baxmaq, dostlarının paylaşımalarını nəzərdən keçirmək tələbələrə xüsusən dərsləri ilə məşğul olarkən mane olur və diqqətlərini yayındırır. Şübhəsiz ki, sosial şəbəkələrin gətirdiyi ən böyük bonus tənhalıq hissini azaltmasıdır. Bu sosial şəbəkə asılılığına, başqa sözlə desək internet asılılığına təkən verən ən böyük amildir.

Ünsiyyətin və sosial münasibətlərin hər keçən gün daha da azaldığı bu texnologiya əsrində insanlar yeni şəxslər tanımağa, hisslərini bölüşməyə və qarşısındakı tərəfindən başa düşülməyə ehtiyac hiss edirlər. Bu gün sosial şəbəkə tətbiqetmələri yalnız ünsiyyəti təmin etmir, onlar həm oyun oynamaq, həm məlumat əldə etmək, həm də məzmun istehsal etmək üçün olduqca əlverişli məcradırlar. Ümumilikdə cəmiyyətə baxdıqda bu gün sosial şəbəkələrin təsirləri açıq-aşkar hiss olunur. Vətəndaşlar artıq bu tətbiqetmələr vasitəsi ilə birlik yaradır, sosial hadisələrə öz münasibətlərini bildirir, dövlətin vəzifəli şəxslərinə səslərini eşitdirə bilirlər. Bu səbəbdən biz bəzi diktator rejiminə malik ölkələrdə sosial şəbəkələrdən istifadənin məhdudlaşdırıldığına şahid ola bilərik. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sosial şəbəkələr fərdlər arasında bir çox narazılıqlara və səmimiyyətin itirilməsinə də yol açmaqla bilər. Sosial şəbəkə asılılığını internet asılılığından kənarda bir asılılıq kimi qəbul etmək düzgün olmazdı. Çünki bu asılılığın yaranması və inkişaf etdirilməsi yalnız internet vasitəsi ilə mümkün ola bilər. Sosial şəbəkə asılılığı internetasılılığının bir növü kimi beynin mükafatlandırma mərkəzi ilə əlaqədar olduğu üçün asılı şəxslərdə istifadəyə məcburiyyət hissi yaradır. Merilend Universiteti tərəfindən aparılan bir araşdırmaya görə sosial şəbəkə asılılığı insanların sosial şəbəkələrdən uzaq olduqda çaxnaşma yaşaması, stress halında olması, özlərini tənha və lazımsız hiss etməsi ilə müşahidə olunan internet asılılığının bir növüdür. Bu gün hər bir internet istifadəçisi orta hesabla gününün 2-3 saatını sosial şəbəkələrdə keçirir. Aşağıdakı əlamətlər sosial şəbəkə aludəçisi olduğunuzu və ya asılı olmaq riskinizin yüksək olduğunu göstərir:

- Gündəlik fəaliyyətinizi sosial şəbəkələrdə paylaşmağı dayandıra bilməmək;
- Darıxdığınız zaman ilk ağılınıza gələn şeyin sosial şəbəkə tətbiqetmələri olması;
- Sosial şəbəkələrdən istifadə edən zaman vaxtın necə keçdiyini anlamamaq;
- Yuxudan oyanan zaman ilk olaraq sosial şəbəkə hesablarını yoxlamaq.
- Virtual dostlarınızın həyatı ilə özünüzlükünü tez-tez müqayisə etmək.

Real həyatda insanların zamanlarının 30-40 faizini özləri haqqında danışmağa sərf etdiyi təxmin edilir. Sosial şəbəkələrin isə 80 faizi öz

həyatını, uğurlarını və sözdə xoşbəxtliyini göstərməkdən ibarətdi. Bu da insanlara rəqabət hissi aşılayır, psixologiyalarını pozur, olmadığı və hiss etmədiyi biri kimi davranmağa vadar edir və asılılıq yaradır. Sosial şəbəkələrdən normadan çox istifadə edən şəxslər digər istifadəçilərin həyatlarının özlərindən daha xoşbəxt və uğurlu olduğuna inanır. Onlar öz real həyatlarını başqalarının həyatlarının düzəliş edilmiş virtual versiyası ilə tez-tez müqayisə edir və nəticədə özlərini real həyatdan daha da çox təcrid edib öz virtual reallıqlarını yaratmağa çalışırlar.

Araşdırmalar göstərir ki, gənc yaşlarından sosial şəbəkələri həddindən çox istifadə edən şəxslər real qarşılıqlı əlaqə qurmaqda çətinlik çəkirlər. Belə şəxslərin depressiya səviyyəsi normal insanlar-dan daha yüksək olur. Bu da gənclərin həm mənəvi sağlamlılıqlarına mənfi təsir göstərir, həm də online təcavüz və kiber zorbalıq riskini artırır. Bu gün istənilən sosial şəbəkə tətbiqetmələrinin şirkətləri həm gənclərin tətbiqetmələrində daha çox vaxt keçirməsini təmin etmək, həm də daha çox insan cəlb etmək üçün əllərindən gələn hər şeyi edirlər. Çünki burada nə qədər çox vaxt sərf olunarsa o qədər çox reklam verilmə və qazanc əldə etmə ehtimalı yüksəkdir. Bu da onların xüsusilə həssas demoqrafik qrup olan gənclərin psixologiyasını yaxşı analiz etmələrinə və onlarda asılılıq yarada biləcək bütün məqamlardan məharətlə istifadə etmələrinə səbəb olur.

Beləliklə, bir çox müsbət xidmətləri olmasına baxmayaraq, hər şeydə olduğu kimi sosial şəbəkələrin istifadəsində də düzgün istifadə və özünə nəzarət ən vacib məqamdır. Sosial şəbəkənin təməl istifadə səbəbi ünsiyyət olduğundan düşünürəm ki, sosial şəbəkə asılılığının da təməl səbəbi tənhalıq və ünsiyyət çatışmamazlığıdır. Çünki hər bir insan sosial varlıqdır və başqa insanlarla əlaqədə olmaq insanlar üçün təbii bir ehtiyacdır. Bu ehtiyacın da əsasını ünsiyyət təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. <https://www.hurriyet.com.tr/teknoloji/sosyal-medya-platformlari-neden-bagimlilik-yaratiyor-41562464>
2. <https://cyberpsychology.eu/article/view/11562/10373>
3. <https://www.therecoveryvillage.com/process-addiction/internet-addiction/related/internet-addiction-statistics/>
4. https://www.researchgate.net/publication/259759181_Social_Media_Addiction

Elvin İftixar oğlu Mabudlu

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

aygun.musayeva-88@mail.ru

UŞAQLIQ TRAVMALARININ ŞƏXSİYYƏTİN HƏYAT VƏ FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: *travma, sevgi, psixoterapiya, fəaliyyət, şəxsiyyət*

Key words: *trauma, love, psychotherapy, action, identity*

Bir çox insan hər hansı bir peşəyə sahib olmaq üçün məktəb, universitet oxuyur, hətta ondan sonra da müəyyən kurslara gedir ki, mütləq bir peşəyə sahib olsun. Bunu ona görə edir ki, peşə onun cəmiyyətdə olan simasıdır. Çox maraqlıdır ki, həmin insanlar öz real simaları olan şəxsiyyətinə gəldikdə isə, sadəcə “şəxsiyyət” olurlar. Bu cür həyatı önəm daşıyan keyfiyyətin formalaşmasında, onları dünyaya gətirən valideynlər, yaxud onları böyüdən digər şəxslər, hətta həyatına daxil olan və bəzən bu həyata ya istəyərək, ya da istəməyərək müdaxilə edən adamlar onun xəbəri olmadan “gələcəyini qururlar”. Bir fərd kimi dünyaya göz açan uşaqlar buna ona görə razı olurlar ki, onların daima qorunmağa ehtiyacı vardır. Qeyd etmək istərdim ki, “uşaqlıq travmaları” şəxsiyyətin gələcək inkişafında cəmiyyətdə nümayiş etdirdiyi rol modelində, davranış və rəftarında, fəaliyyət və münasibətlərində uşağın xəbəri olmadan təzahür edir.

Tədqiqatlar göstərib ki, uşaqlarda travmanın baş verməsində fərdi-psixoloji amil, başlıca olmasa da, böyük rol oynayır. Uşaqların yaşına uyğun psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almadan uşaq travmatizmi ilə mübarizədə təsirli profilaktiki tədbirlər hazırlamaq qeyri-mümkündür. Hər bir yaşın öz xüsusiyyətləri, spesifik yanaşmağı tələb edən çətinlikləri vardır.

Travma – yaşadığımız hayatın hər dönəmində özünü göstərən, keçmişdən bu günə dərin izlər buraxan, keçmişlə bağlı ən kiçik bir xatirənin canlanmasında insanda şiddətli acı hiss etdirən, insanı həmin vəziyyəti xatırladan ən kiçik nüansdan uzaqlaşdıran, insanda fizioloji və psixoloji problemlərə səbəb olan “ölümsüz” yaşanmışlıqlardır. Bir atanın axşam işdən evə gəldikdən sonra evdə uşağı ilə məşğul olmayıb telefonla

vaxtını keçirməsi, bir ananın uşağın suallarına cavab verməməsi, uşaq ağladığı zaman televizorun səsini bir az da qaldırması uşaq üçün emosional travma mənbəyidir. Unutmamaq lazımdır ki, sadəcə vəziyyətin mövcud olduğu zamanı əhatə edən davamsız təsir deyil, uşağın bütün həyatı boyu öz təsirini göstərən “yara”dır uşaqlıq travması.

“Dünyanın təhlükəli bir yerdir”, “insanların güvənilməzdir” kimi mövcud olan obsessiyalar şəxsin həyatına birbaşa təsir edir, o özünü palçıqda gəzən biri kimi hiss edir, ayaqqabıları palçıqlı olduğu üçün hər yerə gedə bilmir, hər duyğunu yaşaya bilmir və həyatı “sıxılır”. Təsnifatlara baxdığımız zaman da görürük ki, travmanın iki təməl duyğusu vardır: qorxu və güvənsizlik. Bu duyğular ürəyin qanı damarlar vasitəsilə orqanlara ötürdüyü kimi, uşaq travması da travmatik düşüncələri həyatı keyfiyyətlərə ötürür.

Və ən önəmli məsələyə gələk: bir insanın uşaqlıq travmalarından qurtulması, şüuraltından onu silməsi mümkündürmü? İlk olaraq onu qeyd edim ki, uşaqlıq travmalarını şüuraltından silmək, onu dəf etmək, təmizləmək kimi fərziyyələr psixologiyada mümkün deyil. Sizin yaşadığınız bu hadisə xatirələrinizə, hafizənizə yazılır. Bunu silməyi mübaliğəli səslənsə də, Freyd belə bacarmamışdır. Amma uşaqlıq travmaları yaşamış insanların edə biləcəyi şeylər var.

Birincisi, yaşanan uşaqlıq travmasını etiraf etməkdir. Bunu utanmadan, sıxılmadan açıqlamaq. Bu dediyim şey olduqca çətindir və hansı yaşda gerçəkləşəcəyi məlum olmur. Bəzi insanlar on səkkiz, bəziləri qırx, bəziləri isə əlli yaşında söyləyir, bir sözlə, insandan insana dəyişir. Bu ən önəmli hissədir və rahatlıq yaradır.

İkincisi, bu travma nəticəsində yaranmış təşvişi, aqressiyanı qarşı tərəfə-həmin travmanı yaradana yönəltmək, onlarla üzləşməkdir. Çünki bu tərzdə travma yaşayan insanlar illər boyu özlərini günahlandırırlar. Buna sanki özləri səbəb olmuş kimi düşünür və buna görə də heç kimə bu haqda danışmazlar.

Üçüncüsü travmalarını qəbul etmək, onlardan qaçmadan yaşamağı bacarmaqdır. Bunun köməyi ilə o travmalarından “qurtulmuş”, onları həyatının mərkəzindən uzaqlaşdırmış və normal həyatına qovuşmuş olurlar.

Bunu da mütləq qeyd etməliyəm ki, bu halları aradan qaldırmaq, ümumilikdə bəlli bir vəziyyətə gətirmək üçün psixoloq dəstəyinin alınması faydalıdır. Müasir cəmiyyətdə heç bir insan psixikada dərin izlər

buraxa biləcək ağır emosional şokdan siğortalanmayıb. Bir uşağın aldığı psixoloji travma, yalnız emosional vəziyyətinə deyil, həm də zehni inkişafına mənfi təsir göstərə bilər.

Psixoloji travmanın emosional simptomları özünü davranış reaksiyalarında sıçrayış kimi göstərir. Apatiya, passivlik, özünütənqid, qeyri-adekvat aqressiv partlayışlar müşahidə edilə bilər. Həmçinin günahkarlıq hissi, özünüqiymətləndirmənin aşağı olması, özünü faydasız hiss etmə paralel şəkildə müşahidə oluna bilər. Çox hallarda psixoloji travmadan əziyyət çəkən uşaqlar özlərinə qapanmağa, özlərini cəmiyyətdən təcrid etməyə meyilli olurlar.

Psixoloji travmanın fiziki təzahürləri yuxu pozuntularında müşahidə olunur. Şəxs yuxuya getmədə və yuxunu davam etdirməkdə çətinlik çəkir. Bu, bədənin viral və bakterial xəstəliklərə daha həssas olmasına səbəb olan immun sisteminin zəifləməsinə gətirib çıxarır. Situasiya uzun müddət davam etdiyi təqdirdə isə xroniki və ya müalicə olunmayan xəstəliklərin kəskinləşməsi də baş verə bilər.

Emosional şokun nəticələrini aradan qaldırmaq üçün professional yardım almaqla həmişə normal vəziyyətə qayıdır. Psixoloqun vəzifəsi son dərəcə diqqətlə və tam fərdi şəkildə hərəkət etməkdir. O zaman depressiya aradan qaldırılacaq və insan psixoloji sağlamlığını bərpa edə biləcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Əmrəhli L.Ş., Rzayeva N.T. Uşaq psixologiyası. Bakı. "Nurlar". 2015. 344 səh.
2. Fromm E. Sağlam Cəmiyyət. Bakı. "Qanun". 2019. 367 səh.
3. İsmayılov N.V. Psixiatriya: ali məktəblər üçün dərslik. Bakı. "Maarif". 1992. 370 səh.
4. Özsunar Y. Universal simfoniya: sağlamaq və fərqlənmək üçün rəhbər kitab. Bakı. "Elm və təhsil". 2019. 204 səh.

Zülfüyyə Əsədullah qızı Həmzəyeva
Baku State University
master

**ANALYSIS OF THE CURRENT SITUATION OF
THE POPULATION IN THE SETTLEMENTS OF
GAKH ADMINISTRATIVE REGION**

Key words: *Sheki-Zagatala economic region, Gakh region, location of settlements, GDP, settlements*

The Gakh administrative region, which is part of the Sheki-Zagatala economic region, is very complex both in relief and in nature. The total area of the administrative district is 1490 km², which is 1.7% of the country's territory. The relief of the administrative district is divided into high mountainous and foothill parts. Such a complex relief has an impact on the location of settlements. The total population of the administrative district is 56.9 thousand people and is 0.5% of the country's population. Gakh region is characterized by a small population and low natural growth rate. Gakh region, which is part of the Sheki-Zagatala economic region, administratively includes 1 city and 58 villages. For the first time, we calculated the coefficient of concentration of the population in the settlements for Gakh region. (3)

$$T_s = \frac{1}{2} \cdot \sum_{i=1}^k |x_i - y_i| \cdot 100\% \quad (1)$$

Here T_a is the concentration coefficient, i is the territorial unit of the region (village, settlement, etc.), k is the territorial unit, x is the specific weight of the population in the analyzed area in the population with more than ten administrative units, and y_i is the largest area of the field. This concentration coefficient is selected at the following intensities.

Here: when $i < 20\%$, the location is equal:

When $20\% < i < 25\%$, the unequal distribution:

Significantly unequal distribution when $25\% < i < 33\%$

Large unequal distribution when $33\% < i < 50\%$

At 50%, it is completely uneven (1)

Table 1
Specific weight of Gakh administrative region by area, population and production volume

(As of 2019) (2)

Regions	area, km ² / private by weight%	Population, thousand people / private by weight%	GDP production volume,mln manat/ special by weight %
Gakh	1490,0	56,9	140,4
	1,7	0,5	0,27
Azerbaijan Republic	86600,0	10067,1	51325,7
	100	100	100

Note: The table was compiled by the author on the basis of the materials of the State Statistics Committee of Azerbaijan

Now let's analyze this for Sheki administrative district on the basis of the data taken from Table 1

$$T_s = \frac{1}{2} \sum_{i=1}^{59} |1,7 - 0,5| \cdot 100\% = 60\%$$

It is clear from our analysis that there is complete inequality in the settlement of the population in the Gakh administrative region. Depending on the location of the region, it is advisable to carry out resettlement or planning measures to bring the settlement into a planned form. One of the important measures is the preparation of projects for the planning of major construction and reconstruction works. For this, the state's regulatory policy should be used. Regional planning should include the principle of self-interest, depending on demographic development, taking into account the problems of environmental protection

References

1. Методы географических исследований: модуль: Витебск: ВГУ - 2018,43 с.
2. stat.gov.az
3. Sheki-Zagatala economic geographical region Passport-2015,3 p.

Нилуфер Новруз гызы Исмаилова
Бакинский Государственный Университет

ОБРАЗ РОДИТЕЛЕЙ И ДЕЛИКВЕНЦИЯ У ПОДРОСТКОВ ИЗ НЕПОЛНЫХ СЕМЕЙ

Ключевые слова: *девиация, делинквенция, неполная семья, образ родителя, отчуждение от родителя, подростки*

Key words: *deviance, delinquency, incomplete family, parent image, parental alienation, adolescents*

Деструктивное влияние неблагополучной семьи рассматривалось многими авторами как фактор отклонения от нормальной социализации и развития личности. Неблагополучная семья характеризуется нарушениями в структуре семьи (неполная семья, наличие в семье отчима или мачехи), либо психосоциальными нарушениями (алкоголизм, противоправное поведение, наркомания, конфликтная семья, насилие в семье, эмоциональная депривация ребенка и т.п.). Авторы долгое время исследовали структурную деформацию семьи, т.е. неполные семьи в связи с девиантным поведением подростков, большее внимание обращалось на отсутствие отца в семье. Однако, не все девиантные подростки являются выходцами из неполных семей, что впоследствии обусловило перенос акцента на психосоциальную деформацию семьи в качестве фактора негативного влияния (1).

Одной из особенностей семей с психосоциальной деформацией является эмоциональная депривация. Данный вид депривации подразумевает лишение ребенка возможности устанавливать тесную эмоциональную связь с близким человеком, в частности с родителем. Разрыв уже существующей подобной связи также относится к эмоциональной депривации, которая впоследствии ведет к нарушениям в формировании личности (2). Справедливо предположить изменения в образе родителя у детей, которые становятся жертвами эмоциональной депривации и разрыва связи с родителем. Такие крайние формы восприятия родителя как идеализация и очернение относятся к изменениям образа. К сожалению, такой вариант развития событий встречается довольно часто, особенно в семьях, где

родители разводятся. Об этом свидетельствует появление в психологии такого понятия как отчуждение от родителя.

Отчуждение от родителя это процесс, при котором один из родителей (инициатор отчуждения) негативно влияет на восприятие ребенком другого (отчуждаемого) родителя, т.е. негативно влияет на образ отчуждаемого родителя. В результате ребенок начинает всячески поддерживать родителя - инициатора отчуждения, при этом отношение к другому родителю становится негативным. Это приводит к нарушению, даже разрыву ранее благополучных отношений ребенка с отчуждаемым родителем (3).

Процесс отчуждения от родителя может быть постепенным, трудноуловимым, родитель-инициатор отчуждения может использовать ряд манипулятивных тактик для влияния на ребенка. Однако, имеется ряд отличительных поведенческих признаков данного явления. Из их числа - ранее благополучные отношения ребенка с отчуждаемым родителем, идеализация образа инициатора отчуждения и негативный образ отчуждаемого, использование ребенком фигур речи, присущих инициатору отчуждения, при этом ребенок уверяет, что мнение о родителе присуще ему самому. Осведомленность о существовании данного явления и степени «осложнения» ситуации необходима специалистам, работающим с подобными семьями (3).

В литературе имеются данные о характеристиках детей, которые стали жертвами отчуждения от родителя. У таких детей может сформироваться нездоровая зависимость от родителя инициатора отчуждения, у них чаще наблюдаются нарушения психосоциального поведения. Это проявляется в нарушении социально-эмоционального развития, отсутствии доверия в межличностных отношениях, депрессии, тревожности, трудностях контролирования своих импульсов, социальной изоляции, низкой самооценке и пр. (3). Нетрудно заметить, что вышеперечисленные нарушения переплетаются с характеристиками девиантных и делинквентных подростков (2). Отсюда представляется логичным предположить влияние отчуждения от родителей на последующую девиацию, а возможно и делинквенцию ребенка.

Действительно, считается, что возраст совершения первого преступления является решающим в развитии преступной «карьеры». Чем раньше было совершено первое преступление, тем более высока вероятность того, что человек будет продолжать нарушать закон.

Неслучайно что, в литературе много работ, посвященных девиантному и делинквентному поведению именно подростков. Специалисты пытаются прийти к лучшему пониманию факторов, влияющих на поведенческие отклонения и найти способы коррекции данного поведения для оказания помощи подросткам и предотвращения их дальнейшего «развития» в этом направлении. Однако, исследования, рассматривающие именно образ родителя, феномен отчуждения от родителя и их последующее влияние на девиантное и делинквентное поведение подростков, практически отсутствуют. На наш взгляд, для более полного понимания девиации и делинквенции подростков следует рассматривать не только структуру семьи, но также особенности восприятия родителей подростками, характер отношений с ними.

Таким образом, нам представляется целесообразным исследование связи девиантного и делинквентного поведения с образом родителя у подростков из неполных семей для более полного понимания ситуации и нахождения способов дальнейшей коррекции поведения.

Литература

1. Реан А.А. Семья как фактор социальных девиаций личности: //Российский психологический журнал 4 (1): 25, 2007 DOI: 10.21702/rpj.2007.1.3
- 2.<https://cyberleninka.ru/article/n/problemnaya-semya-kak-preddiktor-deviantnogo-povedeniya-u-podrostkov-1>
3. Balmer S., Matthewson M., Haines J., Parental alienation: targeted parent perspective // Australian Journal of Psychology, 2017 doi: 10.1111/ajpy.12159

Mələk Nazim qızı Rzayeva

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

MÜASİR DÜNYA NİZAMINDA KONFESSIONAL AMİLİN ETNOSİYASI MÜNAQİŞƏLƏRƏ TƏSİRİ (BOSNİYA MÜHARİBƏSİ NÜMUNƏSİNDƏ)

Açar sözlər: *etnik münaqişə, din, Bosniya müharibəsi, Yuqoslaviya*

Key words: *ethnic conflict, religion, Bosnian war, Yugoslavia*

Soyuq savaşın bitməsi və yeni nizamın yaranması dünyada müharibələrin azalması ilə bağlı böyük ümidlər doğursa da, dünya düzəninin yeniləndiyi dövrdə etnosiyasi münaqişələrin baş qaldırması gözlənilməz hal oldu.

Ümumiyyətlə, din fenomeni və etniklik Soyuq müharibə dövründə diqqətdən kənar idi. Siyasətin dünyəviləşməsi Qərb üçün xarakterik idi. Sovet bloku da anti-din siyasəti yürüdürdü. Etnik problemlər isə iki ideoloji cəbhənin soyuq mübarizəsi fonunda arxa planda qalmışdı.

SSRİ dağıldıqdan sonra etnik və dini fərqlərin ortaya çıxması dövlətlərarası münaqişələrə səbəb oldu. S.Hantinqton həmin dövrdə çap olunmuş kitabında “İslamın qanlı sərhədləri” başlığı ilə Bosniya, Qarabağ, Kəşmir və s. münaqişələrdən bəhs edərək qeyd etmişdi ki, Soyuq müharibədən sonra baş verən 28 münaqişədən 19-u müsəlmanlarla xristianlar arasında olmuşdu. (3)

Müasir dünya nizamında etnosiyasi münaqişələrin artması onların araşdırılmasını aktual edir. Bu münaqişələrin əksəriyyətində əsas səbəb kimi ərəzi iddiaları ilə yanaşı din, iqtisadi mənafe, müstəqillik və s. amillər çıxış edir. Post-Yuqoslaviyada baş verən Bosniya müharibəsi əsasında buna nəzər salaq.

Bosniya müharibəsi – 1992-ci ildə başlamış və 1995-ci ilin axırlarına kimi davam edən müharibədə 200 mindən çox insan həlak olmuş, 2 milyona yaxın insan qaçqın düşmüşdü. (6, s.4)

Bosniya-Herseqovina Yuqoslaviya Sosialist Federativ Respublikasını təşkil edən 6 dövlətdən (Serbiya, Sloveniya, Xorvatiya, Makedoniya, Monteneqro) biri idi. Etno-konfessional baxımdan müxtəlif tərkibli olan Bosniya əhalisinin 44%-i müsəlman boşnaklar, 32.5%-i pravoslav serblər

və 17%-i katolik xorvatlardan ibarət idi. (7) II Dünya müharibəsindən sonra İ.Titonun hakimiyyəti altında Yuqoslaviya dövləti öz yerini sosialist düşərgəsində aldı. Titonun zaman keçdikcə dəyişən siyasəti etnik qruplar arasında ziddiyyətlərin yaranmasına səbəb oldu. Qeyri-bərabər iqtisadi inkişaf və etnik rəqabət gərginliyi artırdı. 1980-ci ildə Titonun ölümü Yuqoslaviyanın dağılmasını labüd etdi. 1991-ci ildə Sloveniya və Xorvatiya, daha sonra Makedoniya müstəqilliyini elan etdi. Bosniya-Herseqovina isə 1992-ci ildə referendum keçirdi və müstəqilliyini elan etdi.

Müstəqilliyini elan edən dövlətlər Serbiyanın müdaxiləsi ilə üzləşməli oldu. Səbəb isə adı çəkilən ərazilərdə daha çox etnik serblərin yaşadığı iddiası idi.

Bölgədə sərhədlərin yenidən müəyyənləşdiyi bir vaxtda Bosniya savaş meydanına çevrildi. Boşnak və serb kəndləri birləşmişdi, sərhədləri təyin etmək çətin idi. Referendumda boşnak və xorvatların əksəriyyəti müstəqillik üçün səs verdi. Bundan narahat olan yerli serblər referendumu boykot etdi, Serb Respublikasını qurdu. Daha çox ərazi əldə etmək uğrunda serblər Yuqoslaviya ordusunun baş qərargah rəisi M.Perişçinin dəstəyi ilə etnik təmizləmə yolunu seçdi. Məqsəd ölkəni serbləşdirmək idi. Boşnak və xorvat əhalisi serblər tərəfindən amansızca qətlə yetirilirdi. Serblər güclü mövqeyə malik idi. Əvvəla, Yuqoslaviya ordusunun silah-sursatı serblərin əlində cəmlənmişdi, ikincisi isə Yuqoslaviya dövlət başçısı S.Miloşeviç serblərin havadarı idi.

1992-ci ilin aprelində Sarayevoda sülh naminə keçirilən mitinq zamanı odlu silahdan insanlara atəş açıldı. Bu hadisədən sonra serb ordusu Sarayevo şəhərini hər tərəfdən blokadaya aldı. Şəhərdə görünən bütün insanlar güllələnirdi.

Bosniyada NATO-nun müdaxiləsi ilə “təhlükəsiz zonalar” yaradıldı və uçuşlar qadağan edildi. Bu zonalara hücum olunacağı təqdirdə BMT-nin müdafiə və hava qüvvələri tərəfindən qorunacaqdı. Lakin Sarayevo 1995-ci ilin mayında serblərin hücumuna məruz qalsa da, NATO cavab vermədi. İyulda boşnaklar serb dəstələri tərəfindən Srebrenitsada vəhşicəsinə qətlə yetirilməyə başlandı. Dəhşətli Srebrenitsa qətliamında ən azı 8000 müsəlman öldürüldü. (7)

İlin sonlarına yaxın silahlı serb mövqeləri NATO tərəfindən bombalandı və serblərə danışıqlara getmək üçün təzyiqlər olundu.

Nəticədə, 1995-ci il, dekabrın 14-də Deyton sülh sazişi imzalandı və bununla da rəsmi olaraq Bosniya müharibəsi sona çatdı. (1)

Beləliklə, Bosniya müharibəsi zamanı müsəlmanların öz qonşuları tərəfindən soyqırma uğraması onu deməyə əsas verir ki, konfessional amil etnosiyasi münaqişələrin gedişatına təsir edən başlıca faktorlardan biri kimi çıxış edir. Bunu onunla əsaslandırmaq olar ki, məhz din amili mədəni fərqlərin kəskin şəkildə özünü göstərməsində daha güclü rol oynayır, nəinki etniklik. Çünki iki müxtəlif millətə məxsusluq mümkün olsa da, iki dinin daşıyıcısı olmaq qeyri-mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Balkanların Qüdsü: “Qanlı müharibə iblislərinin” rəqs etdiyi Bosniya savaşı. Abuzər Əbilov. [https://ordu.az/az/news/124927 /balkanlarin-qudsu--qanlı-muharibe-iblislerinin-reqs-etdiyi-bosniya-savasi-%E2%80%93-herbi-ekspert-arasdirma](https://ordu.az/az/news/124927/balkanlarin-qudsu--qanlı-muharibe-iblislerinin-reqs-etdiyi-bosniya-savasi-%E2%80%93-herbi-ekspert-arasdirma)
2. Etnosiyasi münaqişələr beynəlxalq münaqişələrin bir növü kimi. Humay Tağıyeva. http://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2017_1024.pdf
3. “Sivilizasiyaların toqquşması” nəzəriyyəsi və Qərb-İslam münasibətləri. Toğrul Salmanzadə. [http://az.strategiya.az/ news.php?id=145730](http://az.strategiya.az/news.php?id=145730)
4. Srebrenitsa qətləmi. <https://sputnik.az/event/20150711/401036830.html>
5. Bosna Savaşı. <https://www.savaslar.gen.tr/bosna-savasi.html>
6. Country report Bosnia-Herzegovina. Greenberg Research. 57 p. <https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/bosnia.pdf>
7. The Yugoslav War. [https://courses.lumenlearning.com/ boundless-worldhistory/chapter/the-yugoslav-war/](https://courses.lumenlearning.com/boundless-worldhistory/chapter/the-yugoslav-war/)

Afaq Fəxrəddin qızı Nəzərova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant

AİLƏ İNSTİTUTUNA BİOLOJİ YANAŞMA

Açar sözlər: *ailə, sonsuzluq məsələsi, genetik xəstəliklər, gen, müalicə metodu*

Key words: *family, infertility issue, genetic diseases, gene, method of treatment*

Elm sahəsi kimi biologiyanın genetika, molekulyar biologiya, immunologiya və gen mühəndisliyi adlı bölmələrinə ailələrdə qüsurlu körpələrin doğulması və sonsuzluq kimi çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün müraciət edilir.

Genetika-genlərlə (irsiyyət və dəyişkənlik) bağlı elm sahəsidir. Bir çox xəstəliklər genlər vasitəsilə gələcək nəsillərə ötürülür. Qeyd etmək lazımdır ki, irsi xəstəliklər qohum nikahlarda daha çox müşahidə olunur. Belə xəstəliklərə misal olaraq, şəkərli diabet, epilepsiya, görmə və eşitmə qüsurları, talassemiya, sonsuzluq, anemiya, hemofiliya və s. sadalamaq olar (1,s.3).

Şəkərli diabet-insulin ifrazının pozulması nəticəsində meydana çıxan hiperqlisemiya. Epilepsiya-el arasında "qıcolma, sudurğa" adlanan, beynin müəyyən sahəsində aktiv hissələrin olması, hemofiliya-qan laxtalanmasının pozulması, anemiya-qandakı hemoqlobin və eritrositlərin azalmasıdır. Talassemiya-qan yaradıcı üzvlərinin çatışmazlığıdır (2).

Molekulyar biologiya-hüceyrələri və onlarda baş verən prosesləri molekulyar (hüceyrələri təşkil edən kiçik hissəcik) səviyyədə öyrənən elm sahəsidir. Molekulyar biologiya ailələrdə ər və arvadın gen xəritəsini tədqiq edir. Bunun üçün həmin şəxslərdən müxtəlif nümunələr (qan, dəridən ayrılan müəyyən hissə, saç, cinsi hüceyrə, ağız-burun-boğaz selikli qişası və s.) götürülür və araşdırmalar fərqli metodlar vasitəsi ilə aparılır (3).

Hazırda ailələrdə sonsuzluğun aradan qaldırılması üçün yeni tədqiqat metodu CRISPR-Cas9 (gen qayçısı)-dur. Gen qayçısı dedikdə, nəsildə çatışmazlıq yaranan qüsurlu geni kəsib aradan qaldırır. Ən yeni tədqiqat metodu olan CRISPR-Cas9(gen qayçısı) dünyada məhdud sayda ölkədə

tətbiq olunur. Misal olaraq, Birləşmiş Krallıq ölkələri buraya daxildir (4). Buna əlavə olaraq demək olar ki, CRISPR-Cas9(gen qayçı) metodu müəyyən qanun çərçivəsində həyata keçirilir.

İmmunologiya-immum sistemi (orqanizmlərin müdafiəedici funksiyasını yerinə yetirir) haqqında elm sahəsidir. Qadın və kişinin immunitet sistemində hər hansı bir zəiflik olduğu zaman, onların orqanizmində balans pozulacaqdır. Orqanizmdə balansın pozulması, digər orqanlar kimi cinsiyyət sisteminə də təsir göstərir. Bu hallar qadınlarda yumurta hüceyrələrin kişilərdə isə spermaların yaranmasını azaldacaq və ya tamamilə dayandıracaqdır. Elə immum xəstəlikləri var ki, onların qohum nikahlarında ortaya çıxma ehtimalı daha yüksəkdir (5,s.8). Misal olaraq, ilkin immum çatışmazlığı xəstəlikləri buraya daxildir. İlkin immum çatışmazlığı (İİÇ) dedikdə, immunitet sisteminin zəif inkişaf etməsi və ya olmaması nəzərdə tutulur. İmmum sistemi zəif olan və ya olmayan körpələrin yüngül formalı virusdan belə qorunması yaşama müddətini artırır.

Qazanılmış immum çatışmazlığı sindromu (QİÇS) dedikdə, insanın imum sisteminin sıradan çıxması başa düşülür. Bu xəstəlik əsasən cinsi yolla, perinatal dövrdə(hamiləlikdə) anadan uşağa və qan köçürülməsi zamanı ötürülür. Beləliklə, bu sindrom səbəbilə ər-arvadın hər ikisi həyatını itirə bilər həmçinin, xəstəliyi növbəti nəsə ötürə bilər (5,s.323).

Gen mühəndisliyi-canlı orqanizmlərin gen və genomunu müxtəlif texnologiyalar vasitəsilə dəyişdirən elm sahəsidir (6).

Genlər vasitəsilə aparılan müalicələrə gen terapiyası deyilir. Hər hansı genetik xəstəliyi olan şəxslərin gen terapiyası vasitəsilə müalicə olunması və sonrakı dövrlərdə valideyn olması daha məqsədəuyğundur. Çünki bu müalicə üsulu irsi xəstəliklərin yeni nəsə ötürülməsinin qarşısını alır. Misal olaraq, Leber amavrozu, X-xromosomu ilə ilişikli irsi adrenoleykodistrofiya (ADL), mukrovisidoz və.s daxildir.

Leber amavrozu-xəstəlik körpəlik dövründə müşahidə olunan anadangəlmə korluqdur. Hazırda Leber amavrozunun gen terapiyası vasitəsi ilə müalicəsi İngiltərədə tətbiq olunaraq müəyyən uğurlara imza atılıb. Lakin müalicəyə kiçik yaşlardan başlamaq müsbət nəticələr əldə etmək üçün məqsədəuyğundur (7).

X-xromosomu ilə ilişikli irsi adrenoleykodistrofiya (ADL)-xəstəlik baş beyində yaranan degenerativ qüsurdur. Daha çox oğlan uşaqlarında müşahidə olunur və onlar yetkinlik yaşına çatmamış ölürlər. Fransada bir

oğlan uşağında tətbiq olunan gen terapiyası vasitəsilə, uğurlu nəticə əldə olunub və xəstəlik inkişafdan qalmışdır (8).

Mukrovisidoz-xəstəlik genin defekli olması səbəbindən ağciyərdə ortaya çıxır və elə uşaqlarda ağciyərin infeksiyalara yoluxma təhlükəsi yüksək olur. Ağdərili uşaqlar arasında daha çox müşahidə olunur və xəstəliyin müalicə texnologiyası mövcuddur (9).

Qeyd edilən faktlara əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir ailənin sağlam inkişafı üçün ailə quracaq şəxslər belə məsələlərə ciddi yanaşmalıdırlar və sağlam övladın doğulması üçün nikahdan öncə tibbi müayinəyə xüsusi həssaslıq göstərməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. Quliyev R.Ə., Əliyeva K.Ə. “Genetika”, Dərslik-Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 2002, 396 s
2. [https://az.wikipedia.org/İrsi xəstəliklər](https://az.wikipedia.org/İrsi_xəstəliklər)
3. [https://tr.wikipedia.org/Moleküler biyoloji](https://tr.wikipedia.org/Moleküler_biyoloji)
4. John Travis, “Making the Cut: CRISPR Genome-Editing Technology Shows Its Power,” Science, December 2015, p. 1456.
5. Məmmədov Z.M, Axundov R.M., “İmmunologiyanın Əsasları”, Bakı-2010, 396s
6. [https://tibb dünyası.com/Gen mühəndisliyi](https://tibb_dünyası.com/Gen_mühəndisliyi)
7. [https://medlineplus.gov/Leber congenital amaurosis](https://medlineplus.gov/Leber_congenital_amaurosis)
8. Mosser J, Douar AM, Sarde CO, et al. Putative X-linked adrenoleukodystrophy gene shares unexpected homology with ABC transporters. Nature. 1993; 361 (6414):726–730.
9. [https://www.mayoclinic.org/Cystic Fibrosis](https://www.mayoclinic.org/Cystic_Fibrosis)

Gülçin Sabir qızı Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gulcin_402@list.ru

MƏKTƏB RİYAZİYYATINDA VEKTORLAR MÖVZUSUNUN TƏDRİSİNİN PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: vektor, məsələ, təlim prosesi, riyaziyyatın tədrisi, vektor metodu

Key words: vector, problem, method, the learning process, teaching mathematics, vector method

Məktəb riyaziyyat kursuna vektor cəbrinin elementlərinin daxil edilməsindən əlli ildən artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq, bu mövzu orta məktəbdə hələ də öz aktuallığını saxlayır. Vektor cəbri həndəsi və fiziki məzmunlu bir çox anlayışların mahiyyətini daha adekvat şəkildə göstərmək imkanı verir, vektorial düstur və nəticələrin yığcamlığı və əyaniliyi ilə fərqlənir. Orta məktəbdə vektorların öyrədilməsinin əsas məqsədləri aşağıdakılar hesab olunur:

✓ şagirdlərə müxtəlif məsələlərin həllinin və teoremlərin isbatının səmərəli metodunu çatdırmaq;

✓ vektorların digər bilik sahələrində tətbiqlərini göstərmək və bunun əsasında şagirdlərdə geniş elmi dünyagörüşü formalaşdırmaq;

✓ şagirdlərdə ümumiləşdirmə və konkretləşdirmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədilə müxtəlif məzmunlu məsələlərin həllində və teoremlərin isbatında vektor metodundan istifadə etmək;

✓ şagirdlərdə təfəkkürün çeviklik, məqsədyönlülük, rasionallıq, tənqidilik və s. kimi keyfiyyətlərini formalaşdırmaq.

Didaktik baxımından vektorlar riyaziyyatın digər üsullarla çox çətin həll olunan bir çox məsələlərinin həllini sadələşdirir. Vektorlar həndəsi məzmunlu çoxlu sayda teoremlərin isbatını nəinki şagirdlərə daha anlaşqlı çatdırmağa imkanı verir, həm də əyaniliyi və təbiiliyi cəhətdən teoremlərin isbatı və məsələ həlli prosesini daha asan yolla öyrətməyə kömək edir. Vektor anlayışı həm də məktəb fizika kursunun da mühüm anlayışdır və riyaziyyatla fizikanın fənlərarası inteqrasiyasında aparıcı rol oynayır.

Metodiki cəhətdən bu mövzunun tədrisində qarşıya müəyyən çətinliklər çıxır. İlk növbədə vektor anlayışının özünün daxil edilmə üsulu müəyyən problemlər yaradır: ən geniş yayılmış istiqamətlənmiş parça kimi vektora tərif verilməsi onunla nəticələnir ki, çox vaxt şagirdlər vektoru parça kimi qəbul edir və onu həndəsi fiqur hesab edirlər. Əslində isə vektor müəyyən həndəsi təsvirlə göstərilərsə də, başqa təbiətli bir riyazi obyektdir. Digər tərəfdən vektorlar üzərində əməllərin və onların xassələrinin mahiyyətini səthi anlayan şagirdlər bəzi mühüm faktları çox tez unudur və ya dolaşlıq salırlar. Bu da əsasən onunla izah olunur ki, vektorların köməyi ilə məsələ həllinə və teoremlərin isbatına ciddi yanaşılır, bəzən də heç yer ayrılır. Nəticə etibarı ilə alınan biliklər demək olar ki, dərinləşdirilmir, ümumiləşdirilmir və tətbiqatdan kənarda qalır.

Çox zaman vektorlar cəbrinin elementlərinin öyrənilməsi vektorlar üzərində sadə vərdislər aşılaraq “cəmsıxıcı” çalışmaları həlli ilə tamamlanır. Vektorların tətbiqi məsələsi açıq olaraq qalır. Halbuki, həm riyaziyyatın özündə (həndəsi və cəbri məzmunlu) və həm də fizikada kifayət qədər tətbiqi məsələlərə imkanları mövcuddur. Şagirdlərin idrak fəallığının, məntiqi və kreativ təfəkkürünün formalaşmasında və inkişafında vektor metodunun imkanlarından tam istifadə olunmur. Vektorların həm cəbr və həm də həndəsə məzmun xəttinin öyrənilməsində, fizika məsələlərinin həllində geniş tətbiqi fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya baxımından təlim prosesini xeyli zənginləşdirmək imkanı yaradır.

Mütəxəssislər məktəbdə riyaziyyat təliminin iki əsas mərhələ üzrə aparılmasını məqsəduyğun hesab edirlər. I mərhələ öyrənilən bu və ya digər mövzu üzrə bilik, bacarıq və vərdislərin, səriştəliliyin formalaşdırılmasını, II mərhələ isə onların inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Heç şübhəsiz ki, vektor cəbrinin elementlərinin tədrisi də ümumi riyaziyyat təliminin məqsədinə müvafiq olaraq mərhələlər üzrə həyata keçirilməlidir. Formalaşma mərhələsində vektorlar cəbrinin elementləri öyrənmə obyektini kimi çıxış edir. İnkişaf mərhələsində isə öyrənmə vasitəsi funksiyasını yerinə yetirir.

Təlim prosesində şagirdlərdə vektor metodunun formalaşdırılması prosesinin əsas mərhələlərinin ardıcılıqla nəzərdən keçirək.

Fidan Bağır qızı Əliyeva
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
fidan.aliyeva9696@gmail.com

RİSK QRUPLARINA YANAŞMADA BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏNİN ƏSASLARI

***Açar sözlər:** risk qrupları, sosial iş, məşğulluq, təcrübə, siyasət prioritetləri*

***Key words:** risk groups, social work, employment, experience, policy priorities*

Riskli qrupların sosial iş mövzusu, bu qrupun tərifini, bu qrupa daxil olan şəxslərin yerləşdirilməsini, iş həyatına davam etmə qabiliyyətlərini və işdən çıxmağa qədər bərabər münasibətlərini əhatə edir. Fərdi səviyyədə fiziki qüsurlara görə iş həyatında iştirak etməkdə çətinlik çəkən bir əlil, ictimai qınaqlar üzündən işləyə bilməyən bir qadın, məktəbi tərk etdiyinə görə əmək bazarında rəqabət qabiliyyətini itirən bir gənc, keçmiş məhkumluq səbəbiylə işdən çıxarılan, peşə təlimində iştirak edə bilməyən yaşlı bir işçi, fərqli etnik mənşəyinə görə vəzifəsi yüksəldilə bilməyən bir insan məşğulluq bazarındakı imkansız qruplara aiddir.

Bu çərçivədə dünya təcrübəsində iqtisadi şərtlər, demoqrafik quruluş və sosial dəyərlərdəki fərqliliklər səbəbiylə imkansız qrupların istihdamına dair çox fərqli təcrübələr müşahidə olunur. Hindistan və Çindəki kənd qrupları daha çox yoxsulluq riski ilə qarşılaşdıqları üçün bu insanları hədəf alan icma iş proqramları ön plana çıxarkən, Avstraliyada tək valideynləri dəstəkləyən proqramlar və yaşlı işçilərin məşğulluğunu dəstəkləyən proqramlar müşahidə olunur.

Qadınların məşğulluğuna gəlincə, qadınların məşğulluq nisbətinin ən yüksək olduğu Kanadada və bu nisbətə ən aşağı olduğu Səudiyyə Ərəbistanında müxtəlif proqramlar həyata keçirilir. Qadınlar və gənclər baxımından, uzun müddətli işsiz gənclər və ya analıq məzuniyyətindən sonra işə qayıtmaq istəyən qadınlar kimi alt qrupları müəyyənləşdirmək və dəstəkləmək də uğurlu bir təcrübədir.

Əlil məşğulluğu hər bir ölkə üçün də vacibdir və bir çox ölkədə əlil insanların məşğulluğunu dəstəkləyən proqramlar var. Təhsil-məşğulluq əlaqələrini gücləndirən həm kvota müraciətləri, həm də proqramlar geniş şəkildə tətbiq olunur. Tək-tək məsləhət xidmətləri göstərmək və məşğulluqdan sonra prosesi izləmək təcrübələri əlillərin uyğun işlərə yerləşdirilməsi baxımından diqqəti cəlb edir.

Proqramlar baxımından ölkələr arasında görülməli fərqlərin əhəmiyyətli bir səbəbi, məşğulluq siyasətləri ilə bu səbəbdən ölkələrdəki sosial və iqtisadi siyasətlər arasındakı fərkdir. Sosial dövlət ənənəsinin güclü olduğu ölkələrdə imkansız qrupların məşğulluqda iştirakı ilə bağlı perspektiv əsas hüquqlar çərçivəsində qiymətləndirilə bilər, lakin cəmiyyətin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edən qrupların iştirakı diqqətdən kənarda qalmamalıdır. gənclər və qadınlar kimi həm sosial, həm də iqtisadi zərurətdir.

Dünya təcrübəsində imkansız qrupların məşğulluğu ilə bağlı tətbiq nümunələri qiymətləndirildikdə, məşğulluq prosesinin müxtəlif mərhələlərində aşağıdakı məqamlar ön plana çıxır:

Dezavantajlı qrupların müəyyənləşdirilməsi: Məşğulluqda digər fərdlərlə bərabər şərtlərdə iştirak etmək və bərabər şərtlər altında işləmək imkanı olmayan insanlar hər ölkədə fərqlidir. Məşğulluqda əlverişsiz qruplar ölkənin şərtlərinə uyğun olaraq müəyyənləşdirildiyi halda, alt qrupları mövcud şərtlərə görə müəyyənləşdirmək, proqramların daha məhdud hədəf auditoriyasına sahib olmasını və daha qiymətləndirilməsini təmin edir. Məsələn, məktəbi tərk etmiş işsiz gənclər və ya ağır əlillər bu cür hədəf qrupları sırasındadır. Bu çərçivədə proqram miqyası da vacibdir.

Ümumi siyasətlərə uyğunluq: Həyata keçirilən proqramın ölkənin ümumi siyasətlərinə uyğunluğu, proqramın uğur qazanma şansını artırır. Məsələn, əlillərin məşğulluğunu artırmaq məqsədi qəbul edilərsə, əlillərin təhsilə davamiyyət səviyyəsini artırmaq, müvəffəq olmaları üçün uyğun iş sahələrini müəyyənləşdirmək, müvafiq peşə təhsili almaq və ya bu sahələr üzrə bacarıqları inkişaf etdirmək mümkündür. Əlillər məsələsinə ümumi siyasət səviyyəsində diqqət yetirmək əlillərin yaşayış şəraitini asanlaşdıracaq, məsələn nəqliyyat problemlərini yüngülləşdirəcək və sosial iştiraklarını artıracaqdır. Yaşlıların məşğulluqda iştirakı bu baxımdan başqa bir nümunədir. Yaşlı insanların iş həyatında daha uzun

müddət qalmaları lazımdır və səhiyyə xidmətləri buna uyğunlaşdırılmalıdır

Məşğulluq xidmətləri: Müraciət nümunələri araşdırıldıqda, bir çox ölkədəki imkansız insanlar üçün tək-tək məsləhət və məşğulluq xidmətləri göstərildiyi görülür və bu dəstək bəzi ölkələrdə iş müddətində davam edir. Bu xidmətin ölkənin iqtisadi şərtləri və əhalisi ilə yaxından əlaqəli olduğu nəzərə alınsa da, imkansız insanların əmək bazarına çıxması üçün müxtəlif maneələrin olduğu və bu insanların fərqli ehtiyaclarının olduğu bilinməlidir. Dəstək proqramlarının çevik quruluşu xidmətlərin uğur qazanması üçün vacibdir. Məsələn, qadınların məşğulluqda iştirakını dəstəkləyən bir proqram nəzərə alındıqda, böyük şəhərlərdə yaşayan və kiçik yaşayış yerlərində yaşayan qadınların fərqli problemləri və ehtiyacları ola bilər

Dünya təcrübələrin araşdırılması, ölkəmizdəki imkansız qrupların məşğulluğu üçün həyata keçirilə biləcək siyasət və proqramların qiymətləndirilməsi baxımından geniş bir perspektiv təmin edir. Fərqli iqtisadi və sosial quruluşlara sahib ölkələrdəki nümunələr siyasət, metod və əhatə dairəsi baxımından işıqlandırılır. Bu nöqtədə, müəyyən bir tətbiqi eyni şəkildə ölkəmizə köçürməkdənsə, proqramların uyğun komponentlərini uyğunlaşdırmağın uğurlu nəticələr verə biləcəyi düşünülür.

Sektor əsaslı proqramlar işəgötürənlərlə iş birliyini asanlaşdıracaq, təlim proqramları təşkil edəcək və proqramdan faydalananları daha asan müəyyənləşdirəcək, bu şəkildə hazırlanmış bir proqramın müvəffəqiyyəti ölçülə bilən olacaq və prosesi izləmək daha asan olacaq. Məsələn, təhsil mərhələsindən başlayaraq ortopedik əlillər üçün məşğulluğa dəstək proqramları informatika sektoru üçün dizayn edilə bilər. Əlbətdə ki, hər bir vətəndaşın məşğulluq bazarında bərabər fürsətə sahib olması və hər sektorda bərabər şəraitdə baş verə bilməsi hədəflənməlidir. Bununla birlikdə, dezavantajlı qruplara gəldikdə, sektora yönəlmə dezavantajlı insanların faydası ilə nəticələnməkdir.

Əlverişsiz qruplarla əlaqəli siyasətlərin ümumi səviyyədə siyasət prioritetləri arasında yer aldığı da görülür ki, bu da qurumlar və sektorlar arasında daha uğurlu əməkdaşlığı asanlaşdıracaqdır. Əhəmiyyətli bir nümunə, müvafiq təşkilatlarla daha çox imkansız şəxslərin məşğulluğu

üçün sənaye təşkilatları ilə razılaşmadır. Proqramların müvəffəq olması üçün xüsusilə təhsil-iş əlaqəsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Görmə zəifliyi olanları hələ təhsil mərhələsində olarkən müvəffəq ola biləcəkləri sahələrə yönəltmək və təhsillərini tərk etmiş gənclərə iş həyatına hazırlaşmaqla yanaşı təhsillərini tamamlamaq üçün dəstək vermək də bu təbii qətiyyətlərin nümunəsi ola bilər. Beləliklə, Əhalinin böyük bir hissəsini təşkil edən qadınlar, gənclər və əlillər kimi qruplar üçün müəyyən alt qrupları müəyyən edərək məşğulluq siyasətlərini inkişaf etdirmək də vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Валеев Г.Х. Методология и методы психолого-педагогических исследований: учеб. пособие для студентов. Стерлитамак: Стерлитамак. гос. пед. ин-т, 2002. 134 с.
2. Василькова Ю.В., Василькова Т.А. Социальная педагогика: Курс лекций: учеб. пособие. М.: Академия, 2004. 440 с.
3. Гамезо М.В., Петрова Е.А., Орлова Л.М. Возрастная и педагогическая психология: учеб. пособие для студ. всех спец. пед. вузов. М.: Педагогическое общество России, 2003. 512 с.
4. Горанская С.В., Баранова О.С. Выбираю жизнь: Программа Д.О.М.: учеб. метод. пособие. Петрозаводск: ПетроПресс, 2001. 192 с.

Dəyanət Rahim oğlu Baxışov
AMEA Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu
baxisovd@gmail.com

KARTOF BİTKİSİNİN YETİŞDİRİLMƏSİNDƏ PERMAKULTURA ÜSULUNUN TƏTBİQİ

Kartof badımcənçiçəklilər fəsiləsinin solanum cinsindən olan çoxillik ot bitkisidir. Lakin əkinçilikdə birillik bitki kimi becərilir. Mədəni halda 2 növü: And kartofu (*S. andigenum*) və Çili kartofu (*S. tuberosum*) vardır. Kartof qida əhəmiyyətli, dərman xüsusiyyətli, texniki, bəzək və nektar təbiətli bitki sayılır. Belə ki, onun kökyumrusunda orta hesabla 76,3% su, 23,7% quru maddə, o cümlədən 17-20,7% nişasta, 0,5-0,8% şəkər, 1-2% zülal, 1%-ə qədər mineral duzlar, C, B1, B2, B6, PP, K vitaminləri vardır. Kartof həm qiymətli qida məhsulu, həm də heyvandarlıqda yem kimi və müxtəlif texniki məqsədlər üçün istifadə olunur. Xalq təbabətində isə kartofun şirəsi vərəmin, tənəffüs orqanlarının və mədə yarasının müalicəsində işlədilir. Kartof bitkisinin yetişdirilməsində əsas məqsəd respublikamızda əhalinin kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin olunması, eyni zamanda xalq təsərrüfatının digər sahələrində kartofun əvəzolunmaz yerinin olmasıdır. Bu bitkinin becərilməsində müxtəlif üsullardan istifadə edirlər. Bunlardan biri də permakultura üsuludur. Permakultura əkinçiliyi ətraf mühitə və torpağa heç bir zərər vermədən kartof bitkisindən yüksək və keyfiyyətli məhsulun alınması, həmçinin torpağın münbitlik göstəricilərinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Bildiyimiz kimi intensiv əkinçilik nəticəsində torpaq tədricən əkinçilik üçün yararsız vəziyyətə düşür. Permakultura əkinçiliyi isə gələcək nəsillər üçün mövcud torpaq ərazilərindən məhsuldar qaydada istifadə edilə bilməsi üçün torpağın ən yaxşı şəkildə istifadə edilmə cəhətidir. Permakulturanın məhz bu xüsusiyyəti onu intensiv əkinçilikdən fərqləndirir. Permakultura yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi torpaq münbitliyinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Permakultura mahiyyət etibarı ilə üzvi əkinçilik, integrasiya edilmiş əkinçilik, davamlı inkişaf və tətbiqi ekologiyanın əsas məqsəd və vəzifələrini nəzərə alaraq həyata keçirilən becərmə texnologiyasıdır.

Kartof bitkisinin becərilməsində permakultura üsulunun tətbiqi zamanı ilk öncə becəriləcək sortun bioloji xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq, aparılan tədbirlər sistemli şəkildə həyata keçirilir. Permakultura üsulunun tətbiqi torpağa yalnız üzvi gübrə verərək hər hansı kənd təsərrüfatı bitkisi yetişdirmək deyildir. Bu üsul ətraf mühitə və torağa heç bir zərər vermədən münbitliyin yüksəldilməsi prinsiplərinə əsaslanır. Bildiyimiz kimi münbitlik torpaqda bitkinin normal yaşaması və yüksək keyfiyyətli məhsul verməsi üçün bitkini qida elementləri onun kök sistemini istilik, hava, su və ilə təmin etmək qabiliyyətidir. Buradan o qənaətə gələ bilərik ki, hər hansı bir kənd təsərrüfatı bitkisindən yüksək keyfiyyətli məhsul almaq üçün torpağa sistemli yanaşmaq lazımdır.

Permakultura üsulu ilə kartof bitkisini yetişdirərkən əkin sahəsindəki faktiki şəraitin nəzərə alınması və müvafiq seçim nəticələrinin hesabının aparılması olduqca vacibdir. Seçim nəticəsi dedikdə: əkin üçün hansı toxumdan istifadə edilməsi, hektar vahidinə düşən kök sıxlığı, seçilmiş kartof yumrularının ölçüsü, cərgədəki yuvalar arası və cərgələr arası məsafə, əkin dərinliyi və s. nəzərdə tutula bilər. Bütün bunlar seçilmiş sortun bioloji xüsusiyyətlərinə və müvafiq istehsal məqsədinə uyğun hesablanır.

Əkin və çıxış arasındakı müddət kartof bitkisinin ən vacib mərhələsi hesab olunur. Cücərtilərin optimal inkişafına toxumun keyfiyyətinin, dinclik dövrünün, cücərmə qabiliyyətinin və toxum üçün yuvaların düzgün hazırlanmasının böyük təsiri vardır. Permakultura üsulu ilə kartof bitkisi yetişdirərkən ilk öncə toxumların hazırlıq mərhələsinə başlamaq lazımdır. Əsasən hazırlıq əkindən ən azı 4 həftə əvvəl başlamalıdır. Əkiləcək olan seçilmiş kartof yumruları quru oduncaq külü ilə küllənir və daha sonra birbaşa günəş işığı düşməyən lakin işıqlı bir yerdə ən azı 5-6 cücərti alınana qədər saxlanmalıdır. Kartof üçün seçilmiş ərazidə aparılan şumlama prosesinin dərinliyi ən azı 30 sm olmalıdır və bu şumlamanın payız ayında aparılması tövsiyyə olunur. Respublikamızda kartof əkini toraq-iqlim şəraitindən asılı olaraq əsasən mart və aprel aylarını əhatə edir. Payızda şumlanmış olan ərazidə əkinə qədər zəif təbii bitki örtüyü inkişaf edir. Bunun üçün ağırlığı 45-65 kq-a qədər olan əl kultivatorundan istifadə edilərək ərazinin kultivasiya olunması tövsiyyə edilir. Çünki ağırlığı yüksək olan aqreqatlar torpağın kipləşməsinə səbəb ola bilər.

Nəzərdə tutulan cücərti sayı alındıqdan sonra kartof bitkisinin əkini üçün dərinliyi 15 sm olan cərgələr hazırlanır. Cərgələrin içərisi 7-8 sm qalınlığında saman ilə örtülür, cərgələrə cücərtilər alınmış kartof yumruları 35-40 sm məsafə ilə düzülür, kartof yumruların üzəri 10-15 sm saman ilə örtülür, üzvi gübrə kimi istifadə olunan çürümüş peyin və kompost müəyyən normada cərgələrə verilir və daha sonra üzəri torpaqlanır. Yerüstü hissənin hündürlüyü 12-15 sm-ə çatdıqda dib doldurma həyata keçirilir. Düzgün doldurulmuş kartof dibləri kartof yumrularının çölə çıxaraq yararsız hala düşməsinin qarşısını alır. Yüksək təpəciklər kartof yumrularını yüksək temperatura və torpaq həşəratlarından yaxşı müdafiə edir. Dib doldurma mərhələsindən sonra cərgə aralarının 10-15 sm saman ilə örtülməsi tövsiyyə olunur. Çünki dib doldurmadan sonra cərgə araları saman ilə örtüldükdə bitkinin inkişafının bu mərhələsində çox əhəmiyyətli olan suyun torpaqdan izafi buxarlanmasının qarşısını alır, həmçinin alaq otlarının inkişafına manecilik törədərək bariyer rolunu oynayır. Beləliklə kartof bitkisinin permakultura üsulu ilə yetişdirilməsində əsas məqsədimiz yüksək və keyfiyyətli məhsul almaqla yanaşı gələcək nəsillərə istifadəyə tam yararlı çirklənməmiş münbit torpaq ötürmək olmuşdur.

İÇİNDƏKİLƏR:

Esmira Əlişan qızı Orucova

Beynəlxalq humanitar hüquq normalarına zidd olaraq döyüş
əməliyyatlarına muzdluları və terrorçuları cəlb etmişdir 5

Qorxmaz Mansur oğlu Hüseynov, Hüseyn Əbülfəz oğlu İmanov

$\text{AgNO}_3\text{--Cu(NO}_3)_2\text{--sns}_2\text{--H}_2\text{O}$ sistemində fiziki-kimyəvi
qarşılıqlı təsirin tədqiqi 8

Allahverdiyev Teyyub İsmayıl oğlu, Həsənov Elgün Kamil oğlu

Quliyeva Gültəkin Məhərrəm qızı, Əlizadə Rüfanə Asif qızı

Əliyev Tofiq Səxavət oğlu, Rzayeva Sevda Qafur qızı

Poliaminlər əsasında alınan amidlərin və mineral yağ distillatlarının bitumun
xassələrinə adgeziya aşqarı kimi təsirinə tədqiqi 14

Ramil Telman oğlu Məmmədov

Talvar altında saxlanan faraon bildirçinlərinin döş əzələsində
əvəz olunmayan aminturşularının miqdarının öyrənilməsi 16

Mehriban Zeynal qızı Hacızadə

Söz səviyyəsində pragmatik təhlilə dair 19

Kifayat Qurban qızı Mənsimova

Tədrisin müasir tələblərə uyğun təşkilinin tənzimlənməsi 21

Aynur Mirəli qızı Rzayeva

Dil kateqoriyalarına semantik yanaşma 25

Mirəli Kamran oğlu Cəfərli, Elcan Teymur oğlu İsgəndərov

Avtomobili yol şəraitinə adaptasiya edən elektron
idarəetməli sistem 28

Фидан Ахмед гызы Талыблы

II Карабахская война на канале BBC 32

Mirəli Kamran oğlu Cəfərli, Elcan Teymur oğlu İsgəndərov

Avtomobilin hərəkət sürətinin intellektual idarə olunması sistemi 35

Ülkər Gülağa qızı Haşimova

Dörd tərtibli bir indefinit diferensial operatorun spektral
xassələrinin tədqiqi 39

Məryəm Rasim qızı Məmmədli

Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında sosial amillərin rolu 44

Nurdan Rufulla qızı Əsədova

ABŞ-Türkiyə münasibətlərində S-400 problemi 48

Şəbnəm Şükür qızı Əlizadə

Yeniyyətlərdə asılı tip davranışın formalaşmasına ailənin təsiri 51

İlahe Hamza Isgandarova

Take into account gender identity in the educational process 54

Nilufər Şahhüseyn qızı Ağayeva

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun elmi kitabxanasının
yaradılması və fəaliyyəti 58

Aygün Atəş qızı Kərimli

Zorakılıq anlayışı və onun növləri 63

Fidan Nadir qızı Əlizadə

Molla Vəli Vidadinin “Müsibətnamə” poeması 66

Aydan Xasay qızı Davudlu

Məişət zorakılığı problemi Azərbaycanda 69

Nərminə Namiq qızı Gülahyeva

İnklüziv təhsil üçün müəllimlərin peşəkar bacarıqlarının
formalaşmasının əsas istiqamətləri 72

Lalə Zakir qızı Ələkbərova

Sözün qüdrəti Səməd Vurğun yaradıcılığında 76

Könül Tahir qızı Fərəcbəyli

Onlayn təhsil zamanı tələbələrdə eşidib-anlama bacarığının
formalaşdırılması yolları 79

Aygün Natiq qızı Gözəlova

Naxçıvanın memarlıq və epigrafiq abidələrinin xüsusiyyətləri 81

Şamxal Saleh oğlu Məmmədov

Tehran müasir incəsənət muzeyi 84

Zöhrab Sədir oğlu İsmayilov

Ekoloji problemlərin həllində CİS-dən istifadənin xüsusiyyətləri 87

Günay Rza qızı Əliyeva

Ölkənin iqtisadi inkişafında büdcə-vergi siyasətinin rolu 91

Zivər Etibar qızı Aslanlı

Sosial şəbəkə asılılığı internet asılılığının bir növü kimi 95

Elvin İftixar oğlu Mabudlu

Uşaqlıq travmalarının şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətinə təsiri 98

Zülfüyyə Əsədullah qızı Həmzəyeva

Analysis of the current situation of the population in
the settlements of gakh administrative region 101

Нилуфер Новруз гызы Исмаилова

Образ родителей и делинквенция у подростков
из неполных семей 103

Mələk Nazim qızı Rzayeva

Müasir dünya nizamında konfessional amilin etnosiyasi
münaqişələrə təsiri (bosniya müharibəsi nümunəsində) 106

Afaq Fəxrəddin qızı Nəzərova

Ailə institutuna bioloji yanaşma 109

Gülçin Sabir qızı Məmmədova

Məktəb riyaziyyatında vektorlar mövzusunun
tədrisinin problemləri 112

Fidan Əliyeva Bağır qızı

Risk qruplarına yanaşmada beynəlxalq təcrübənin əsasları 115

Dəyanət Rahim oğlu Baxışov

Kartof bitkisinin yetişdirilməsində permakultura üsulunun tətbiqi 119

Çapa imzalanmışdır: 29.03.2021

Kağız formatı: 60x84 1/16

H/n həcmi: 7,5 ç.v.

Sifariş: 358

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub

Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.

Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99

e-mail: zengezurda1868@mail.ru

